

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Н. А. Печеніна
(підпис) (прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА
ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
(1941– 1942 рр.)

Кваліфікаційна робота студента
групи ЗІМ-16
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Балюка Микити Андрійовича
Керівник: д-р. істор. наук., проф. Романець Н.Р.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Балюк Микита Андрійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Структура джерельної бази.....	18
1.3. Методи дослідження.....	20
Висновки до 1 розділу.....	24
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1942 рр.).....	25
2.1. Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення.....	25
2.2. Суспільна реакція на воєнні кампанії 1941–1942 рр.....	32
Висновки до 2 розділу.....	45
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1942 рр.).....	47
3.1. Масове знищення політв'язнів в західноукраїнських областях.....	47
3.2. Репресії проти цивільного населення та військових.....	57
3.3. Особливості застосування репресій проти німецької національної меншини.....	70
Висновки до 3 розділу.....	86
Висновки.....	88
Список використаних джерел та літератури.....	96

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВТТ – виправно-трудоий табір

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Міністерство державної безпеки СРСР

НКО СРСР – Народний комісаріат оборони СРСР

ОВО – особливий військовий округ

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОКВ – Верховне командування Вермахту

РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

Ставка ВГК – Ставка Верховного Головнокомандування

УНКВД – управління Народного комісаріату внутрішніх справ

УШПР – Український штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми. Цьогоріч виповнюється вже 80 років з початку німецько-радянської війни, але дослідження з цієї тематики досі натикаються на ідеологічні установки, сліпий патріотизм, нерозуміння, осуд, протидію, як окремих осіб, так і цілих історичних шкіл. Як зауважує історик Ю. Ніколаєць, пам'ять про Другу світову війну все більше розколює пострадянський простір. На відміну від Російської Федерації, де така пам'ять конструюється з метою монополізації та сакралізації перемоги, в Україні поступово формується ставлення до війни передусім як до трагедії всього людства. У цьому контексті дослідження репресивної політики радянської влади щодо населення України в роки Другої світової війни виступає одним із засобів подолання стереотипів, сформованих радянською пропагандою.

Українське суспільство сьогодні переживає системну кризу, однією із складових якої є криза політичної свідомості. Руйнування старих і формування у процесі розвитку незалежної держави нових суспільних ідеалів та ціннісних орієнтацій винесли на поверхню існуючу проблему «розколотої пам'яті». Вирішення її є неможливим без кардинальної переоцінки українським суспільством власного минулого, зокрема місця і ролі України у Другій світовій війні 1939–1945 рр. Друга світова війна як історична подія і як історичний образ – міф-символ, продовжує відігравати суттєву роль у духовному і політичному житті української спільноти, є невід'ємною частиною його історичної свідомості.

Разом із тим, аналіз праць, безпосередньо присвячених темі Другої світової війни, засвідчує загалом недостатню увагу науковців до предметного поля даної теми дослідження. Зважаючи на те, що Україна, за оцінками Інституту історії України НАН, Україна зазнала 8–10 млн осіб прямих втрат і 10–13 млн демографічних втрат у цій війні, а також складну геополітичну ситуацію, що склалася сьогодні, можна сказати, що дана тема має велике суспільне значення.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни (1941–1942 рр.).

Для досягнення поставленої мети передбачалося вирішити комплекс дослідницьких завдань:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити й обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- охарактеризувати суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України на початку німецько-радянської війни (1941–1942 рр.);
- висвітлити ставлення громадян УСРР до соціально-економічної політики радянської влади напередодні війни;
- встановити особливості репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни (1941–1942 рр.);
- розкрити причини, механізми та основні напрямки реалізації репресивних операцій радянської влади у 1941–1942 рр.;
- визначити демографічні, соціально-економічні та морально-психологічні наслідки репресивних акцій на початковому етапі німецько-радянської війни (1941–1942 рр.).

Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади під час Другої світової війни.

Предметом вивчення виступають причини, механізми реалізації та наслідки репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни (1941–1942 рр.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1941–1942 рр. Нижньою межею виступає 1941 р., тобто початок німецько-радянської війни. Верхня

межа зумовлена окупацією Української РСР та неможливістю подальших дій органів НКВС-НКДБ на її території.

Географічні межі дослідження окреслені територією УРСР та Криму (1941–1942 рр.), що відповідає території сучасної України.

Методологічна основа дослідження корелюється принципами історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Методологічний арсенал, використаний при написанні дослідження, включає такі методи:

- загальнонаукові: історичний, системно-структурний, логічний (аналіз і синтез, дедуктивний та індуктивний, узагальнення й систематизації);
- спеціально-історичні (історіографічні, джерелознавчі, проблемно-хронологічний, метод періодизації);
- конкретно-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний);
- міждисциплінарні (метод типологічного аналізу, компаративний).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці праць з проблем репресивної політики радянської влади, під час вивчення механізмів реалізації репресій та терору проти цивільного населення та військових у 1941–1942 рр., а також можуть бути включені до навчальних програм та спецкурсів у якості впровадження нових знань в системі підготовки учнів, студентів та спеціалістів педагогічного профілю.

Наукова новизна результатів магістерської роботи полягає у наступному:

- висвітлено ставлення громадян УСРР до соціально-економічної політики радянської влади напередодні війни;
- охарактеризовано суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України на початку німецько-радянської війни (1941–1942 рр.);
- на базі джерел на літератури здійснено аналіз причин, механізмів реалізації та наслідки репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни;

- досліджено демографічні, соціально-економічні та морально-психологічні наслідки репресивних акцій на початковому етапі радянсько-німецької війни.

Апробація магістерської кваліфікаційної роботи проводилась у вигляді публікації у студентському науковому альманасі «Шляхами клію».

Публікації за результатами дослідження:

Балюк М. Особливості застосування репресій проти німецької національної меншини УРСР в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) *Шляхами Клію* : студентський науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2021. Число друге. С. 8–18. URL: <https://u.to/AsPJGw>

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, вісьмох підрозділів, загальних висновків, а також списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської роботи складає 105 сторінок, з яких 95 основного тексту. Список використаних джерел та літератури складається з 102 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Сьогодні існують великі пласти праць, пов'язаних із довоєнними репресіями, але набагато менше уваги приділяється радянському терору власне воєнного часу. Вочевидь, це пов'язано із тим, що вони були не такими масовими і меркнуть поряд з мільйонами загиблих від бойових дій.

Увесь масив опрацьованої наукової літератури можна поділити за врахуванням проблемно-хронологічного принципу на радянську та сучасну (українську, російську, західну історіографію).

В радянській історіографії дана проблема розглядалася крізь історико-ідеологічні фільтри, котрі ґрунтувалися на аксіоматичному твердженні про морально-політичну єдність суспільства та засилля ворогів народу, «п'ятої колони», шпигунів, зрадників, та необхідність боротьби з ними задля побудови світлого комуністичного майбутнього. Радянські історики практично не досліджували різноманітні форми репресій населення, не кажучи вже про знищення окремих осіб та геноцид цілих народів. А відомості про сплеск антирадянських виступів у радянському тилу, панічні та поразницькі настрої як цивільних, так і червоноармійців, масове дезертирство, полон більше двох мільйонів військовослужбовців не мали потрапляти не лише на сторінки наукових праць, але навіть і до літературних творів. Щодо професійних істориків, то, виконуючи ідеологічне замовлення, вони здебільшого не могли докопатися до істини.

Радянську історіографію з дослідження масових політичних репресій в Україні можна поділити на декілька періодів:

1) середина 1950-х – середина 1960-х рр. – період «хрущовської відлиги», під час якого дослідники почали обережно говорити про проблему

масових політичних репресій в СРСР та розпочався процес реабілітації жертв політичних репресій;

2) друга половина 1960-х – середина 1980-х рр., коли в працях радянських істориків не виокремлювалася проблема політичних репресій в Україні, а лише констатувався факт певних подій;

3) друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр. – окремі дослідники почали висвітлювати діяльність карально-репресивної системи як в УРСР та СРСР. В цей час помітне кількісне зростання досліджень як радянських, так і вітчизняних істориків, збільшується тематичне розмаїття праць. Стали можливими публікації про злочини тоталітаризму. Але проблема репресій під час німецько-радянської війни ще не знайшла свого місця в творчих здобутках істориків.

Після XX партз'їзду офіційна радянська історіографія, відповідаючи новим партійним настановам, пов'язала репресії з боротьбою проти опортуністів, під час якої постраждали і невинні люди. Спеціальних робіт з теми репресій у СРСР не вийшло, але про це згадувались у колективних працях М.П. Кіма, Н.Н. Маслова, Б.Н. Пономарьова, Ю.А. Полякова, Н.Н. Федосєєва. Тим не менш, у радянській історіографії тема сталінських політичних репресій через ідеологічні та політичні чинники не могла стати самостійним об'єктом вивчення. З цього випливає те, що дослідження проблеми сталінських репресій у СРСР було розпочато лише наприкінці 1980-х рр.

Щодо радянської історіографії з приводу вивчення суспільно-політичних настроїв, то, як відзначає О. Зубкова [67], вона до початку 1990-х рр. традиційно тяжіла до історико-політологічних тем. У цей період умонастрої й особливості сприйняття пересічних громадян залишалися надбанням щоденникових спостережень, записів, мемуарів тощо і перебували поза колом інтересів науковців. Майже ніколи не враховувався гуманітарний фактор катастрофи 1941 р., а без цього неможливо зрозуміти феномен масової здачі військових у полон, дезертирство, колабораціонізм та інше. Очевидно, що праць, в яких досліджувалися б суспільно-політичні настрої, думки та

особливості поведінки радянських людей напередодні гітлерівського нападу на СРСР, практично не існувало.

У літературі, що вийшла за кордоном, комплексними дослідженнями цього періоду стали праці А. Авторханова, П. Бартона, Р. Конквеста, М. Геллера, Б. Вольфа, С. Воліна та Р. Слассера, Б. Яковлева [71].

Величезну роботу з аналізу радянських репресій зробили також і європейські історики-дослідники С. Куртуа, Н. Верт, Ж-Л. Панне, А. Пачковський, К. Бартошек, Ж-Л. Марголен – автори фундаментальної праці «Чорна книга комунізму» [74], які не лише описали передумови й зміст репресивної політики Сталіна, а й охарактеризували саму сутність більшовицького режиму. У книзі, зокрема, зібрані свідчення, фотодокументи, карти установ пенітенціарної системи (таборів), карти маршрутів депортацій народів на території СРСР. З урахуванням аналізу опублікованих документів Н. Верт зазначав, що масові репресії стали результатом рішень вищих партійних органів, зокрема, і самого Сталіна.

Робота С. Майнера «Священна війна Сталіна. Релігія, націоналізм та політика союзників, 1941–1945» є важливою у контексті з'ясування морально-психологічного стану радянського суспільства в роки війни [78].

Темою депортацій німецького населення УРСР на початку бойових дій у західній історіографії займаються, переважно, німецькі науковці. Один з дослідників цієї теми – Д. Брандес [49], який на основі доступних йому джерел відтворює хронологію тогочасних подій.

Аналіз зарубіжної історіографії показує, що проблема розгортання масових репресій на початку німецько-радянської війни до цього часу не отримала достатнього висвітлення. Крім того, з наукового погляду лише деякі з робіт становлять цінність для сьогоденного осмислення механізмів репресій.

Із середини 90-х по середину 2000-х формується вітчизняна історична школа, відбувається відхід від радянських доктрин, використання нових джерел, популяризація досліджень. Із середини 2000-х років по теперішній час

відбулися вагомі зрушення в дослідженні проблемних тем, пов'язаних із роботою служб НКВС-НКДБ. Відкриття архівів, раніше недоступних для досліджень, зробили можливим висвітлити раніше заборонені теми. Радикальним чином була переглянута радянська історіографічна традиція, її стереотипи, концепції, історична спадщина. На противагу попереднім дослідженням подібного характеру, аналіз літератури з історії політичних репресій сьогодні базується не на ідеологічних аксіомах, а на наукових підходах.

Певний підсумок цьому спробували підвести автори колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.» [89]. Окрім історіографічного аспекту, в книзі відображені питання різноманітних проявів політичного терору і тероризму в історії України, представлено історико-філософську інтерпретацію такого поняття як «терор» для розуміння проблемної теми. Основна увага у монографії звернена на механізми проведення масових репресій та особливості проведення репресій на місцях.

Протягом останнього десятиліття почали активно розроблятися такі теми, як доля радянських військовополонених, депортації народів сталінським режимом, колаборація тощо. Історія німецького населення України поряд з історією поляків, угорців, болгар, кримських татар тощо також поступово привертала все більшу увагу дослідників, що дозволило сформулювати відповідний науковий дискурс.

Наприклад, В. Мартиненко та А. Айсфельд [79] ще на початку 2000-х рр. здійснили ґрунтовне дослідження арештів «соціально-небезпечних елементів» у роботі «Фільтрація і оперативний облік етнічних німців України органами НКВС-НКДБ-МВС-КДБ під час Другої світової війни і в повоєнні роки» В. Мартиненко провів найбільш повний аналіз історіографії по темі депортацій етнічних німців України [81].

Наукові пошуки з історії етнічних німців України напередодні та в роки Другої світової війни являють собою переважно дослідження змін поселенської структури німецького населення, а також спроби висвітлення

ставлення до осіб німецького походження з боку владних структур до війни, в роки окупації та після відновлення радянської влади на території УРСР. Наукові праці містять аналіз переселення німців з території західноукраїнських областей до Німеччини на початку війни, депортацій німців з УРСР до східних районів СРСР у 1941 р. Кількісний аналіз змін поселенської структури німецького населення України, здійснений А. Айсфельдом, В. Мартиненком, В. Клецом [72], Б. Чирком [98] та ін. науковцями, переважно базується на зіставленні довоєнних даних про кількість населення із матеріалами, де містилась інформація про планові та фактичні показники кількості добровільних мігрантів чи депортованих осіб. Утискам мешканців Причорномор'я та подальшим репресіям присвячено публікації А. Ліньова [76].

Статті Н. Шевцової [73], С. Бобильової [48] та деяких інших українських науковців є інформативними, але фрагментарними через використання обмеженого кола джерел. Автори, зокрема, не використовують роботи німецьких дослідників, що є одним із суттєвих недоліків їхніх досліджень.

В останні роки у науковців особливої популярності набув особистісно-орієнтований підхід до вивчення історичних подій. Історіографічні сюжети пов'язані з увагою до персоналій і біографій людей тієї епохи, у тому числі тих, хто здійснював репресії та був їх жертвою. Так, Н. Романець у праці «Винні в тому, що... німці» [9] висвітлює утиски та виселення так званих «неблагонадійних осіб» на основі архівних документів, наводячи приклади доль репресованих представників німецької нацменшини.

Комплекс проблем фільтрації, оперативного обліку та політичних репресій проти етнічних німців, які мешкали в УРСР, до цього часу опрацьований недостатньо. Причиною тому, як вказує А. Ліньов, є обмеженість даних про фактичний стан етнічних німців в окупаційний період та політична оцінка проблеми тодішнім керівництвом СРСР зумовили різне трактування питання [76, с. 62]. Це стосується як української, так і російської та німецької історіографії.

Механізм здійснення терору, роль різних державних органів у ньому, «чистки» всередині цих органів («кадрову революцію») досліджують також О. Бажан, В. Васильєв, Р. Подкур, котрі виступили авторами численних публікацій: у часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», наукових збірниках Інституту історії України НАНУ та ін.

І. Федущак та О. Романів провели велику роботу з питання вісвітлення фізичного знищення в'язнів тюрем на Західній Україні [95]. Вони здійснили підрахунки вбитих ув'язнених, а також зібрали свідчення очевидців та небагатьох людей, що вижили, розкрили юридичне підґрунтя та механізми масової фізичної розправи у західноукраїнських в'язницях.

Аналіз соціально-політичних настроїв населення в ряді статей напередодні та на початку війни проводить В. Гриневич [56], який доводить, що репресивна політика стосовно радянського суспільства впродовж майже двох десятиріч сприяла відчутному моральному розкладанню в перші дні війни. Як наслідок, єдиним способом втримати ситуацію під контролем для більшовиків виявився все той же терор відносно власного народу. Також цією темою, серед інших, займався О. Бажан, праці якого побачили світ у виданні «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [45].

Серед нових тем, пов'язаних із терором, є сімейне заручництво. Цю проблему висвітлює, наприклад, Т. Вронська у праці «Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953)» [52]. Широке застосування сімейного заручництва було ефективною формою державного терору, мета якого – тримати народ у покорі, дезорієнтувати різні групи населення, залякати одних і змусити інших померти в ім'я радянської держави. Влада репресувала не лише потенційних ворогів, але й членів їхніх родин, у результаті чого відбувалася штучна маргіналізація значної частини населення.

Цінна інформація щодо німецького населення під час Другої світової війни та по її закінченні міститься в томах «Реабілітовані історією», які вже вийшли друком.

Тематична спрямованість досліджень політичних репресій різна: вивчається діяльність карально-репресивних органів, їх склад; механізм здійснення репресій, управління терором; репресії серед різних соціальних верств населення, в тому числі військових, інтелігенції, селян, етнічних груп (німців, поляків та інших); регіональна специфіка й особливості проведення репресій. Більшість дослідників вважають, що головною причиною таких дій стало прагнення Й. Сталіна знищити так звану «п'яту колону».

Значну роль у процесі дослідження проблеми відіграють Інститут історії України НАНУ та Галузевий державний архів Служби безпеки України. У регіонах також ведуться дослідження з означеної проблематики, але вони мають більше документальний, ніж нарративний характер. Відсутні ґрунтовні публікації історіографічного характеру, в тому числі у вигляді монографій або дисертацій. Історіографія репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни є лише одним із сюжетів у працях вітчизняних істориків. Серед малодосліджених залишаються проблеми репресій проти цивільного населення та військових, ставлення суспільства до тих подій, наслідки та масштаби терору.

Недостатньо дослідженим в українській історіографії є і питання морального стану РСЧА та масового дезертирства та здачі в полон. Останнє є особливо актуальним і повинно мати на меті розвіювання ще живих радянських установок та міфів.

Слід зазначити, що перспективи подальшого вивчення репресивної політики радянської влади в роки Другої світової війни значною мірою залежать від процесу розсекречування багатьох державних фондів і, особливо, відомчих архівів, за кордоном. Але на теренах Російської Федерації, на жаль, у світлі сучасної політичної кон'юнктури чимало архівних фондів продовжують залишатися для дослідників закритими. Теж стосується і країн, в котрих, за рішенням радянської феміди, опинилися українці, німці, поляки, греки та інші народи, що проживали на території Української РСР.

Крім того, тема репресивної політики радянської влади в 1941–1942 рр. практично не представлена у сучасній російській історіографії тому, що окупованою була лише мала частина території РРФСР. І по сьогодні у центрі уваги російських істориків лежать репресії періоду «Великого терору» 1937–1938 років. А такі теми, як репресії проти цивільного населення на початковому етапі німецько-радянської війни та, особливо, знищення політв'язнів в західноукраїнських областях у 1941 рр взагалі практично ніяк не представлені в російській історіографії. Виключення становлять, хіба що, дослідження репресій стосовно військових. Особливо доступним це стало після виходу праці «Гриф секретности снят», що стало першим всебічним комплексним історико-статистичним дослідженням, проведеним колективом військових істориків під керівництвом Г. Ф. Кривошеєва [6].

Одним з небагатьох аспектів, висвітлених у російській історичній науці є питання виселення та депортацій народів, в тому числі з території УРСР. Російський історик О. Некрич у своїй книзі «Покарані народи» [84], яка надрукованій 1978 р. в Нью-Йорку (автор вже був у вигнанні), здійснив чи не найпершу спробу висвітлити репресивну політику щодо населення Причорномор'я Криму. Автор не тільки відтворив механізм обмежувально-репресивних заходів радянської влади щодо кримських татар, а й розкрив становище депортованого народу в умовах спецпоселень. Російською мовою книга вперше вийшла у 1993 р.

Дослідницькі пошуки з історії депортацій населення УРСР та Криму на рубежі 1980–1990 рр. були продовжені в працях М. Бугая [50], В. Земскова [66], А. Кокуріна [61], В. Возгріна [51], А. Герман [53], Т. Павлової та інших російських вчених. Завдяки роботам І. Говорова та О. Бічехвоста можна краще зрозуміти методи й мету роботи органів НКВС-НКДБ, а також правове поле їхньої діяльності [47]. Наукова значущість цих досліджень полягає в тому, що вперше до наукового обігу була введена значна кількість документів, які раніше були закриті для дослідників. Упродовж останнього десятиліття ХХ ст. – початку ХХІ століття ними був здійснений значний внесок у розробку теми

репресій сталінського керівництва проти національних меншин Криму (німців, греків, татар) в роки Другої світової війни. Одним із найскладніших питань даної проблеми є велике розходження кількості депортаційних жертв Криму під час війни СРСР та Німеччини.

Разом з тим, слід констатувати, що значна кількість проблем політичних репресій періоду сталінської диктатури поки не знайшла відображення у працях сучасних російських істориків. Зокрема, залишився поза увагою історіографічний аналіз проблеми кримінального переслідування радянських громадян за статтею 58 Кримінального кодексу РРФСР у військовий період (1941–1942 рр.). Також в історіографічному контексті відсутні аналітичні огляди з практики реалізації репресивної політики у 1940–1941 роках з приводу порушення трудової дисципліни.

Узагальнюючи праці російських істориків із зазначеної проблеми, можна сказати, що ці дослідження лише частково висвітлюють проблему долі населення УРСР у 1941–1942 рр.). Це пов'язано, насамперед, із тим, що ця тема не входить до переліку популярних та актуальних наукових пошуків, а в сьогоденні є навіть небажанною та забороненою на території Російської Федерації.

Одне з дискусійних питань у сучасній історіографії, як українській, так і зарубіжній, – хто несе відповідальність за терор, його масштаби та спрямованність, і чи під час своєї роботи органи НКВС-НКДБ діяли під суворим контролем вищого партійного керівництва або вийшли з-під нього. Очевидною є теза, що вихід караючого відомства з-під контролю ВКП(б) не відповідає дійсності.

Загалом, дослідниками проведена достатньо велика робота з вивчення політичних репресій більшовицького режиму. Однак це стосується лише питання довоєнної політики радянської влади. Аналіз історіографії показав, що більшість істориків фрагментарно та конспективно розглядають проблему терору над населенням на початковому етапі німецько-радянської війни, тобто безпосередньо перед окупацією.

1.2. Структура джерельної бази

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою теми і передусім тим, що проблематика репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни (1941–1942 рр.) за умов цілковитої закритості архівних джерел фактично до кінця 1980-х рр. цілеспрямовано замовчувалась. Весь комплекс використаних джерел належить до писемних, опублікованих, які за родовою ознакою можна поділити на документальні та наративні. За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані джерела можна поділити на такі групи:

1) Директивні (нормативні): накази, директиви, телеграми, котрі видавалися керівним складом органів НКВС-НКДБ, командним складом РСЧА, СВГК, політбюро ЦК ВКП(б). Вони характеризуються високим ступенем інформативності про перебіг та наслідки репресій проти цивільного населення, військових, дозволяють встановити послідовність подій, а також відповідальних за їх виконання. Наприклад, «Наказ про евакуацію ув'язнених із тюрем Західних областей» дозволяє чітко простежити реалізацію «евакуації», а також дає змогу встановити, що розстріли без вироку судів були санкціоновані Кремлем. А директива НКДБ СРСР «Про заходи органів держбезпеки у зв'язку з початком бойових дій» практично повністю розв'язувала руки відповідним органам для масового терору проти цивільних.

2) Діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні) представлені інформаційними матеріалами: звіти, довідки, донесення, спецповідомлення, на основі яких можна проаналізувати успішність виконання директив, а також оцінити ситуацію загалом та на місцях. Наприклад, спецповідомлення наркомуну внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка про реагування населення м. Києва та Харкова на початку війни дозволяють охарактеризувати морально-психологічний стан мешканців міст. Оприлюднені документи також

стосуються чекістсько-оперативної роботи НКВС УРСР та СРСР на початковому етапі війни. Документи свідчать, що радянські спецслужби активно вивчали настрої населення. Також вони дозволяють визначити масштаби, конкретні заходи, строки, місця, виконавців репресій.

3) Статистичні документи. В СРСР та сучасній Росії опублікували декілька збірників із статичними даними, які дозволяють оцінити масштаби втрат Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни та кількість репресованих. Це, перш за все, «1941 – уроки и выводы» 1992 р. та статистичне дослідження «Гриф секретности снят», складене ГШ Збройних сил РФ. Матеріали Комісій по реабілітації жертв політичних репресій висвітлюють долю окремих репресованих. Статистичні дані, необхідні для дослідження зазначеної теми, містяться й в інших збірниках.

4) Наративні джерела представлені мемуарною літературою. Вона багата фактографією, містить важливі спостереження авторів з проблем терору та причин його використання, характеризує події перших місяців війни зокрема радянську епоху доби Сталіна в цілому. Спогади базуються переважно на тюремному або бойовому досвіді авторів. «Спомини» Богдана Казанівського дають нам яскравий опис червнево-липневих подій у львівських тюрмах. Мемуари генерала РСЧА А. Владимирського описують зрив мобілізації, пояснюючи це психологічним впливом раптового нападу противника на настрої місцевого населення. Головна особливість мемуарів того періоду – залежність їх публікації від цензури. Тому вони нерідко були надруковані через декілька десятиліть після написання.

В цілому, увесь джерельний комплекс роботи репрезентований опублікованими джерелами. Використання різноманітних за видами джерел дає змогу уникнути однобічності, упередженості, ілюстративності і описовості дослідження. Розглянуті джерела характеризується репрезентативністю, вірогідністю й автентичністю і є достатніми для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1.3. Методи дослідження

Для вирішення дослідницьких завдань магістерської роботи важливе значення мали теоретичні напрацювання вітчизняної та зарубіжної історичної науки у сфері вивчення тоталітарної влади та суспільства. У сучасній історіографії серед існуючих концепцій сталінізму треба виділити дві найвизначніші: тоталітарна та ревізійністська.

«Тоталітарний підхід» представляють Х. Арендт [42], І. Павлова [88], Х. Лінц [75], К. Фрідріх та ін. Його прибічники вважають, що комуністичний режим використовував репресії як найшвидший та найефективніший засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства. Репресії виступали основним засобом мобілізації суспільства до дій, а також основним стимулом до праці. Таким чином, радянська політична та соціально-економічна система функціонувала передусім завдяки використанню репресивних заходів. Російська дослідниця І. Павлова вважає, що саме тоталітарна концепція дозволяє адекватно реконструювати радянську дійсність часів Й. Сталіна. Цей підхід фіксує провідну роль влади, а також враховує факт співучасті народу в репресіях [88].

«Ревізійністський підхід» сформулювали у 1970-х рр. західні науковці – Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг, Ш. Фіцпатрик, котрі досліджували репресії з точки зору соціальної історії, вважаючи, що соціальна політика сталінізму була позитивним моментом, і що деякі групи населення у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим. Таким чином, ревізійністи наполягають на твердженні, що радянські люди самі забезпечували владу необхідною підтримкою. Цей підхід мав на меті переглянути домінуючу на той момент «тоталітарну концепцію». В його межах розглядалося повсякденне життя під час сталінського терору. Вони широко використовували відкриті джерела, в тому числі радянську пресу, але не розуміючи до кінця її особливості.

У концептуальному плані розбіжність між школами полягала в тому, що тоталітаристи наголошували на приматі партійної влади, котра діяла в радянському суспільстві й формувалася «згори», натомість ревізійністи вбачали рушійні сили революції у соціальних та економічних факторах, розглядаючи їх як народні дії «знизу». Але можна висновувати, що обидві підходи не були взаємовиключними, а значною мірою доповнювали одне одного.

Репресії – це багатовимірний складний феномен, який потребує комплексного вивчення. Методологічною основою праці є філософсько-антропологічна теорія пізнання суспільних процесів, згідно з якою у центр дослідження поставлена людина в усьому багатстві її соціальних та духовно-інтелектуальних проявів. Тому при дослідженні теми слід застосовувати як загальнонаукові, так і методи конкретних наук – історії, політології, соціальної психології, історичної та політичної антропології. Важливими також є методи компаративістський, логічний, емпіричний та комплексного аналізу. Новим перспективним напрямом дослідження й водночас методологічним підходом, у межах якого вивчаються питання трансформації масової психології, є соціальна історія. В її рамках досліджується «суб'єктивна історія», що вивчає такі фактори розвитку історичного процесу, як масова свідомість, менталітет, моральний стан народу, його суспільні настрої тощо.

В основу застосованих методів покладені засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності та всебічності. Принцип історизму передбачає розуміння дослідником сутності й специфіки досліджуваного історичного періоду, подій та явищ в історичному середовищі. Цей принцип дозволяє розглядати суспільні процеси та явища у їхньому розвитку та динаміці, вивчати події у взаємозв'язку. Застосування принципу історизму передбачало дослідження репресивної політики радянської влади у контексті важливих політичних процесів, що відбувались в СРСР у 1941–1942 рр. Дотримання принципу історизму дозволило виявити різнобічний вплив

соціально-економічних та політичних процесів у країні напередодні війни на морально-психологічний стан населення.

Принцип наукової об'єктивності застосовувався через комплексний аналіз широкого кола джерел та їх порівняння. Цей принцип вимагає виключення особистих симпатій дослідника, максимальної неупередженості та розгляд означеної теми у всій її суперечливості, складності та багатогранності.

Важливим компонентом методологічної бази дослідження є і принцип всебічності, який передбачає аналіз предмета наукової розвідки в контексті його внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків. Наведені принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних та міждисциплінарних методів.

Для досягнення мети дослідження найбільш корисними у групі загальнонаукових стали історичний, логічний та системно-структурний методи пізнання. За допомогою історичного методу автор проаналізував досліджувані процеси, події та явища у їх розвитку та хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Складовими логічного методу є аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основу вивчення проблематики використання репресивної політики під час розгляду різних груп джерел та літератури. Дедуктивний та індуктивний методи склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної логіки використовувались для підведення підсумків. Метод узагальнення й систематизації застосовувався в процесі виявлення матеріалів та документів, отриманих при вивченні першоджерел і літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження. Системно-структурний метод надав можливість всебічно розглянути діяльність органів НКВС у здійсненні репресивної політики у 1941–1942 рр.

Використання спеціально-історичних методів відбувалось відповідно до етапів дослідження. Вивчення історіографічного матеріалу передбачало

залучення методологічного інструментарію, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їхню проблемно-тематичну та концептуальну домінанту. Суть проблемно-хронологічного методу становило розділення теми на взаємопов'язані більш вузькі проблеми, що були визначені у розділах та підрозділах дослідження, кожен із яких було розглянуто у відповідності до хронологічної та логічної послідовностей.

Дослідження включало застосування конкретно-історичних методів пізнання. Історико-порівняльний метод зробив можливим розглянути репресії проти цивільних, військових та їх сімей та дав змогу виявити в них відмінні риси, а також порівняти інформацію з джерел щодо подій перших років війни.

У процесі наукового дослідження було використано і метод термінологічного аналізу. Річ у тім, що документація сталінської доби використовувала специфічний радянський «сленг»: «шкідники», «контрреволюціонери», «шпигуни» тощо. Використання вказаних термінів як складової репресивної політики влади вимагає їхньої окремої наукової інтерпретації, тобто звільнення від ідеологічних нашарувань.

На стадії евристики використовувалися джерелознавчі методи: пошуку, відбору, класифікації, формування комплексів джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Під час роботи з виявленими джерелами використовувався герменевтичний аналіз. Працюючи з документами сталінського, особливо воєнного часу, необхідно усвідомлювати, що свідчення, які містяться в таких джерелах, не обов'язково є історичними фактами. Історик має відтворити їх за допомогою аналізу сукупності наявних свідчень. Перш за все, треба враховувати історичний контекст. Важливо перевіряти одні документи іншими документами чи свідченнями, причому особливе значення має перевірка джерелами з протилежного боку.

Метод психоісторії став окремим інструментом відтворення реакції радянського соціуму на початок бойових дій та, як наслідок, на застосування репресивної політики влади.

У підсумку, застосовані в дослідницькій роботі концептуальні підходи, понятійний апарат, принципи й методи наукового пізнання, що обумовили структуру дослідження, етапність та логіку викладу положень теми, науковість одержаних результатів, дозволили досягти означеної мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Висновки до 1 розділу.

Отже, аналіз історіографії проблеми дозволив дійти висновку, що попри наявні здобутки протягом останніх 50-ти років вітчизняних та зарубіжних вчених у вивченні проблеми використання радянською владою терору та репресій у 1941–1942 рр., можна помітити фрагментарне висвітлення питань, пов'язаних темою дослідження. Тому існує необхідність у здійсненні спеціального комплексного дослідження з даної теми.

Представлена в роботі джерельна база є різноплановою та репрезентативною. Її основу складають опубліковані джерела, опрацьовані автором даного дослідження, зокрема, директивні, діловодні, статистичні та наративні джерела. Їх дослідження у поєднанні з опрацюванням наукової літератури дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань магістерської роботи.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи: загальнонаукові (історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний); спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації); конкретно-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний); міждисциплінарні методи (метод психоісторії, метод термінологічного аналізу).

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1941 рр.)

2.1. Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення.

Як зазначає український дослідник В. Гриневич, умонастрої та психологічні орієнтації людей виступають самостійним фактором існування та розвитку суспільства, оскільки впливають на особливості соціальної поведінки та визначають механізм прийняття рішень. Суспільні настрої відносяться до найбільш рухливих елементів у структурі соціальної психології порівняно з такими більш стабільними елементами, як звичаї, традиції, звички. На суспільні настрої безпосередньо і активно впливає також зовнішній фактор, особливо соціальне середовище. Тож, суспільно-політичні настрої акумулюють результати усієї психічної діяльності спільноти у певних конкретно-історичних умовах, відбиваючи не лише «дух епохи», але також сутнісні риси самої суспільної свідомості [59, с. 9].

Саме тому неможливо досліджувати суспільно-політичні настрої населення та громадську думку поза контекстом аналізу політико-ідеологічних, соціально-економічних та культурних заходів влади. Політичні настрої та політична поведінка людей не існують поза соціальним контекстом. Настрої визначає соціальна історія, але вона також визначає і впливи цих настроїв на поведінку людей, їхню політичну активність чи пасивність, ставлення до влади, дії чи бездіяльність, особливо в надзвичайних ситуаціях.

У результаті насильницького здійснення сталінської політичної доктрини на кінець 1930-х рр. склався тип антинародної держави. Його економічну основу складав проголошений соціалістичним репресивно-примусовий спосіб організації виробництва, що засновувався на монопольній, по суті, державно-бюрократичній власності. І власності не лише на засоби

виробництва, а й на свободу, духовне життя та фізичне існування людини [69, с. 221].

З кінця 30-х і до початку війни рівень життя радянської людини характеризувався значним падінням, що було наслідком форсованої індустріалізації та примусової колективізації, а також зовнішньополітичних чинників – участі СРСР у радяно-фінській війні та Другій світовій. Кризова ситуація змушувала радянську владу використовувати єдиний відомий та дієвий засіб вирішення проблем — застосування до військових, робітників і селян методів позаекономічного примусу та посилення репресій до порушників трудової дисципліни.

На моральний стан суспільства та ставлення до влади напередодні війни, передусім, вплинула серія нововведень в аграрному секторі. Постанова від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» позбавила селян надлишків землі та примусила їх працювати не на власних ділянках, а лише у колгоспах. За для цього проводилося урізання присадибних ділянок (з 8 млн га присадибної землі було відрізано близько 2 млн), ліквідація хуторів (1939 р. в Україні було виселено 95462 селянських дворів, організовано 732 нових населених пунктів), збільшувалась кількість обов'язкових трудоднів для колгоспників. Друга хвиля колективізації стала одним з найбільш непопулярних економічних заходів радянської влади [59, с. 8].

За звітами органів НКВС, пасивний та активний опір населення тиску на село – антирадянські настрої, поширення листівок і висловлювань «контрреволюційного змісту», випадки терористичних актів – в цей час стали звичайним явищем. Перманентний економічний та політичний тиск, низький матеріальний рівень життя, травматична пам'ять про голод посилювали несприйняття значною частиною селянства радянської влади. Дослідження В. Гриневича настроїв селянства УРСР кінця 1930-х рр. вказує на те, що такі поняття, як «радянська влада», «колгоспи», «голод» вибудували у свідомості

значної його частини певний синонімічний ряд, зі стійкою причинно-наслідковою залежністю [59, с. 9].

На початку 1939 р. розгорнулася нова кампанія із перевірки трудової дисципліни. Газети наповнилися гарними гаслами на кшталт: «Жодної хвилини байдикування!», «Без жодного прогулу. Різке зниження прогулів і спізнень на роботу!», «За максимальне ущільнення робочого дня!» та ін. 9 січня 1939 р. було видане роз'яснення «Про стягнення за запізнення на роботу» з конкретизацією накладати на працівників адміністративні покарання в разі запізнення не більше як на 20 хвилин; «вважати прогульником» та звільняти лише тих, хто запізнився на робоче місце на понад 20 хвилин. Водночас прокурор СРСР А. Вишинський видав усім місцевим прокуратурам розпорядження притягати до кримінальної відповідальності керівників організацій, підприємств, установ, цехів, які залишають без покарання порушників трудової дисципліни [57, с. 57].

Іншим заходом влади щодо посилення контролю за робітниками стало запровадження трудових книжок. Це мало вигляд урочистої події, яка повинна була засвідчити шанобливе ставлення до людини праці. Але скоро стало зрозуміло, що трудова книжка — кайдани, які приковують людину до робочого місця, а запис у ній міг стати ледь не довічним вироком [57, с. 57].

26 червня 1940 р. вийшов Закон «Про перехід на восьмигодинний робочий день та семиденний робочий тиждень». Мотивація була простою: полум'я війни навколо країни спонукало працювати більше і довше. «Капіталістичний світ знову розворушено світовою війною. Друга світова війна вже захопила у свою орбіту більше половини населення земної кулі».

Як завжди було в СРСР, кампанії проти порушників трудової дисципліни надавали ідеологічного змісту, політичного забарвлення та змагального характеру. В органах прокуратури УРСР ще до цього закону вже тривалий час перебували 930 справ на прогульників і осіб, які самовільно залишили роботу, а 7000 уже переданих справ судами ніяк не розглядалися.

Загалом же вплив «червневого закону» на країну виявився приголомшливим. У суспільстві вирували незадоволення, жах і обурення. По всьому СРСР за рік чинності цієї норми 3 млн осіб (8 % працездатного населення) було віддано під суд, із них 0,5 млн – ув'язнено. Особливе обурення деяких чиновників викликав той факт, що окремі народні судді «виносили неправильні вироки», що означало занадто м'яке покарання [57]. Це, очевидно, можна розглядати як черговий виток масових репресій проти власного народу. Але, як стверджує російська дослідниця О. Осокіна, усі ці заходи були малоефективними: прогули, запізнення, самовільні переходи з підприємства на підприємство продовжувались, черги «маскувалися» під нові схеми, набували нових форм і нікуди не зникали.

У робітничому середовищі також розповсюдженими стали «нездорові політичні настрої». Передусім люди були незадоволені тим, що були змушені працювати більше, а заробітня плата залишилась незмінною. Те стосувалось і робітників, і різного роду службовців, в тому числі військовослужбовців. «Права робітників у СРСР поступово урізаються», – сходилися на думці військовослужбовці однієї з частин Київського ОВО [57, с. 58].

Дехто Боговоло, гірник шахти № 8 у м. Горлівка, висловився більш радикально: «У кінці квітня підвищили норми видобутку, у середині травня – ціни на продукти, а в червні продовжили робочий день. Це обличчя нашого керівництва. Вони такі самі капіталісти, як і ті, що були до 1917 р.». У такому ж контексті оцінювалося й скасування одного з найбільш розрекламованих радянських досягнень – 7-годинного робочого дня. «Знову повертаємося до минулого, – стверджував червоноармієць Козін із КОВО, – введення 8-годинного робочого дня і вихідного дня в неділю». «Зараз уже радянської влади не існує, – заявив начальник технічного відділу автобази НКО СРСР Зеленевиц, – є панщина. Що хочуть, те з нами, робітниками, і роблять». «Радянська влада своїми законами гробить робітничий клас і селянство: запізнився на 15 хвилин – звільнений, а колгоспників – трудовнями, яких треба відробити аж 80. Ця влада гірша за поміщицьку» [57, с. 59].

У міру зменшення ефективності впливу нових законодавчих норм влада все сильніше «закручувала гайки». Однак, як зазначає В. Гриневич, жорсткі заходи, широко санкціоновані сталінською владою, не зачіпали економічні підвалини кризи. Вони також не вирішували проблеми товарного дефіциту й нестачі продуктів харчування, а намагалися усунути лише їхні наслідки – черги біля крамниць, плінність кадрів, прогули [57, с. 60].

Ще одним поширеним методом вирішення економічних проблем за рахунок населення були кампанії з передплати на державні позики. Кожен громадянин був зобов'язаний «позичати» державі певну суму своїх коштів, а держава видавала на цю суму так звані облігації. У середньому кожен робітник або селянин СРСР віддавав на це 2–3 річні зарплати. Після приєднання до СРСР Західної України місцеве населення також було залучене до цієї радянської «традиції». У містах і селах УРСР було розгорнуто пропагандистську кампанію, яка проходила під гаслом: «Віддамо свої заощадження в позику державі!». Такі кампанії, зазвичай, проходили під патріотичними гаслами, тому відмовитися від участі в них означало, як мінімум, продемонструвати свою нелояльність до влади. А під час видачі зарплати за людьми стежили, хто і на яку суму підписувався. Зазвичай це були 20–50% зарплатні, інколи більше. Таким чином на людей чинився психологічний тиск. У селах для «заохочення» колгоспників брати участь в таких акціях формувалися спеціальні «бригади», які ходили по хатах.

На тлі низьких зарплат і загального зростання цін позика викликала в багатьох гостре незадоволення. У спецповідомленні НКВС із Чернігівської області про реагування населення від липня 1938 р. наводилися типові негативні висловлювання. «Радянська влада цими позиками здирає з нас шкуру. На позику підписуйся, а нам нічого не дають. Коли повернуть гроші – невідомо, підписуватися не буду», – заявив колгоспник Борун із села Берков Козелецького району. Робітник Ямпільського рафінадного заводу Онищенко в розмові під час мітингу висловив думку, що це не трудівники ініціювали питання про державні позики, а сам уряд. «Коли влада припинить нас

грабувати, коли вже буде кінець цим позикам?!». «Ми нічого не маємо, а цією позикою з нас останні жили витягають». Механік кондитерської фабрики в Кіровограді сподівався, що ця позика стане останньою, адже «Німеччина забере Данциг і не забариться піти на Радянський Союз». А бухгалтер промартілі підлітків з Кіровограда Маслюков (характеризувався спецорганами як «в минулому есер і петлюрівець»), віддаючи гроші радянській державі, сподівався на її скору загибель: «Я підпишуся на позику так, щоб ці гроші пішли на користь тим нашим товаришам, які загнані у Сибір і Далекосхідний край та гинуть від голоду. Надати їм можливість пережити радянську владу, разом з японцями визволитися і допомогти Україні звільнитися від комуни» [55, с. 318].

Значне незадоволення серед населення викликала ще одна новація влади. Постановою РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про встановлення платності навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР і про зміни порядку призначення стипендій» запроваджувалася плата за навчання у 8–10-му класах середніх шкіл та у вишах. Це вкрай ускладнювало набуття молоддю вищої освіти, а отже вони були змушені ставати звичайними пролетаріями. Встановлення плати за освіту загострило в суспільстві відчуття соціальної несправедливості. «Раніше синків багатіїв учили, і зараз вони будуть вчитися»; «Навчатися тепер будуть лише мамії. Чим кращий за мене син генерал-майора, що він буде вчитися, а я – ні». «Навіщо в 1917 р. скинули Миколу II, якщо доводиться за навчання сплачувати?» [57, с. 64].

Селяни взагалі не отримували зарплат — їм нараховувалися трудовні. За таких умов доступність навчання у школах і вишах для дітей робітників та селян була доволі проблематичною. Населення реагувало відповідно. «Тепер робітника уярмлено від молодих років». «Робітникам закрито шлях до середніх і вищих навчальних закладів». «Колгоспник не зможе навчатися». Дехто навіть розцінив цей захід влади про платну освіту як «порушення Конституції» та зазіхання на «революційні досягнення Жовтня». «Треба

змінювати Конституцію СРСР, там сказано – навчання безплатне, а тепер платне». Розлючені на владу громадяни називали законодавчу норму про платну освіту «кріпацтвом для селян, робітників і службовців», а створення трудових резервів порівнювали з концтаборами в Німеччині. Водночас для селян звільнення від колгоспного кріпацтва шляхом здобуття робітничої професії було певним виходом, як і служба в армії. До того ж освіта у військових училищах була безкоштовною [57, с. 63].

Унаслідок запровадження платної освіти кількість випускників середніх шкіл скоротилася вдвічі. Власне, на це влада й розраховувала, адже подібні заходи мали на меті сприяти процесу підготовки робітничих кадрів. Країні, в якій відбувалася індустріалізація, була потрібна армія трударів. Крім того, в передчутті великого походу на Захід, країна потребувала великої армії солдат. Ця мета також була досягнута, адже військова кар'єра завжди була для молоді можливістю вибитись на вершину соціальних сходів.

Якщо мешканці більшої частини України жили при совєтах вже майже 20 років і звикли до такого життя, то більшість мешканців Західної України не була готова сприйняти радянську модель економіки, безоплатну працю (в тому числі й на новобудовах військового призначення), колективізацію та індустріалізацію. І якщо у вересні 1939 р. українське населення Галичини й Волині зустрічало з квітами Червону армію, то у червні 1941 р. ті ж люди зустрічали з квітами вже іншу армію. Полковник Федюнинський, командир 15-го стрілецького корпусу, у квітні 1941 р. прибув до Ковеля. Обстановку в місті він описує так: «...Дружинам командирів в Ковелі, Львові та Луцьку мало не відкрито говорили: «Зачекайте! Ось скоро почнеться війна – німці вам покажуть...» [96, с. 7]. Війна почалася на світанку 22 червня. Першими пострілами війни, які почув полковник Федюнинський, стали постріли українських націоналістів.

2.2. Суспільна реакція на воєнні кампанії 1941-1942 рр.

Напередодні війни ставлення населення до подій міжнародного життя і зовнішньополітичних кроків влади значною мірою відбивали його ставлення до самої цієї влади. Експерименти сталінського режиму в галузі соціальної інженерії, які проводились упродовж останніх десятиліть, не могли не дати свого знамення. Американська дослідниця Ш. Фіцпатрік у своїй праці з історії радянського селянства зазначає, що під час колективізації в селі утворився стійкий ворожий образ Сталіна, якому селяни бажали смерті. І сподівалися скасувати сталінський режим та колгоспи хоча б ціною війни та інтервенції [56, с. 427].

До подібних висновків дійшов і англійський вчений А. Даллін. Він у своїх дослідженнях наводить німецькі документи, які свідчать про те, що, на західноукраїнських землях значні маси людей зустрічали німців як визволителів від радянської влади або ж дотримувалися доброзичливого нейтралітету. А ставлення східноукраїнського населення до солдат вермахту спочатку коливалися від пасивно-вичікувального до показово-доброзичливого: «Образ майже одностайного вітання, з яким місцеве населення зустрічало німців... в значній мірі відображав підтримку, яку жителі західної периферії надавали наступаючим німецьким військам. Коли німецька армія досягла територій, на яких за радянської влади виросло ціле покоління людей, ситуація помітно змінилася. Скарги на радянський режим були як і раніше широко поширені, але більша частина населення виявляла явно менший ентузіазм по відношенню до німців у порівнянні з їхніми сусідами з недавно захоплених західних районів. Можна було з упевненістю сказати, що ставлення населення варіювалося від пасивного «настороженого очікування» до оптимістичної доброзичливості до нової влади» [63, с. 45-46].

Наявні документи початкового періоду війни характеризують діаметрально-протилежні настрої населення країни. Намагаючись не розчарувати велике начальство у спецповідомленнях начальника НКВС по

Київській області до Хрущова «Про реагування населення м. Києва на початок війни» від 17 серпня 1941 р. оповідалися патріотичні висловлювання громадян. «Із даних, що надійшли до нас, реєструється зростаюче патріотичне піднесення, міцніє залізна воля до боротьби, до повного знищення фашистських загарбників... Колгоспниця села Вобрік Калюк заявила: «Не бачити паразиту Гітлеру Києва, як і не їсти йому нашого колгоспного хліба і сала. Нам потрібно швидше прибрати хліб і приступити до підготовки до озимому сівби». Вчителька того ж села Король сказала: «Ворог підступний. Нам необхідно бути більш пильними, щоб жоден диверсант не зміг втриматися в селі. Нам – жінкам – необхідно не тільки займатися санітарною справою, але й вміти добре стріляти». Колгоспник Броварського району І. Сосновський, бажаючи якнайшвидшого знищення німецьких військ, одночасно проявляє панічні настрої. Так, наприклад, він заявив: «Скоріше б цих проклятих німців вибили звідси, а то у нас такий безлад, до сівби не готуються, сіяти ніхто не збирається, так, що на майбутній рік можемо голодувати» [16, с. 14].

Великий підйом патріотизму та натхнення фіксувався органами НКВС і на сході країни. У спецповідомленні «Про реагування населення м. Харкова щодо питання війни СРСР з Німеччиною»: вказувалося наступне: «Потрібно допомогти Червоної Армії швидше знищити проклятий фашизм, котрий озвіріло напав на волелюбний багатонаціональний Радянський Союз». «Ми відрахували в фонд оборони одnodенний заробіток кожного місяця до повного розгрому озвірілого фашизму. Крім цього, я віддав на триста рублів облігацій і віддаю компенсацію за невикористану відпустку. А якщо потрібно буде, я піду допомагати з гвинтівкою в руках. Гітлерівські собаки свинцю нашого спробують». «Ми також здаємо всі цінні речі. Ми знаємо, що все це піде на будівництво танків, літаків, гармат для розгрому кровожерного звіра. Там, де товариш Сталін, там і перемога». «Напад шаленого фашизму на нашу Батьківщину викликало в трудовому народі виняткову дружбу і згуртованість. Це не народ, а просто сталь. Всі поголовно пішли працювати, а чоловіки, здатні носити зброю, подають заяви з проханням послати їх на фронт. Всі

виробничі плани перевиконуються». «Ось який у нас народ в Харкові» [15, с. 19].

Подібні повідомлення, які адресувалися керівництву республіки та держави, часто зустрічались у перші місяці війни. Але в цих звітах кидається в очі їх фантастичність, показушність, явне перебільшення, особливо враховуючи дійсні факти, що мали місце в Україні у 1941 р.: зрив мобілізації, дезертирство, колабораціонізм тощо. Практично в кожному подібному повідомленні в тій чи іншій формі присутні епітети «озвірілий», «зарвавшись», «людоджер». В кожному цитуванні надто схожі метафори і висловлювання, однакова манера подачі думки, ніби всі тексти писала одна людина. Це викликає певні сумніви у масовому патріотизмі громадян СРСР.

Однак, органи НКВС не могли залишити поза увагою й інші настрої. «Поряд зі зростанням патріотизму серед основного більшості населення, нами... зафіксований ряд фактів і висловлювань в контрреволюційному дусі. Так колгоспник... Броварського району, в минулому учасник контрреволюційних повстань Савченко Я. заявив: «Червона армія – слабка, в Радянському Союзі немає хороших літаків. Червона армія біжить від німецької армії, радянські льотчики бояться вступати в бій з німецькими льотчиками». Завгосп лікарні цього ж села, в минулому учасник контрреволюційних повстань Костенко І. веде явно пораженьські розмови: «Німецька армія сильніше Червоної армії. Червоноармійці всі біжать з фронту, ніхто не хоче воювати за радянську владу, а тому тут обов'язково будуть німці. Радянська влада нічого доброго народу не дала... Скоро прийде Гітлер, ми будемо вішати всіх тих, хто не дає можливості жити». Жителька райцентру Луданова П. поширює провокаційні чутки про слабкість Червоної армії, про неминучість поразки. Голова артілі швейників, член партії Яхно заявила: «Наші начальники захопили в своє розпорядження всі автомашини, вивозять своїх дружин... А нас залишать на поталу Гітлеру. Ну їх... Піду кину на стіл партквиток». Колишній офіцер царської армії Троян Г. продовжує висловлювати

контрреволюційні погляди: «Партизанський рух – це фікція. Селяни воювати з німцями не будуть. Навпаки, вони їх чекають» [16, с. 15-16].

«Поряд із патріотичними настроями на окремих призовних пунктах відзначається незадоволення мобілізацією. Обурювалися, головним чином, жінки, твердячи, що, нібито, «усі комуністи залишилися на своїх місцях», а їхніх синів і чоловіків «відправляють на бійню», прирікаючи тих, хто залишається, на голод» [87, с. 135].

Згідно записки НКВС УРСР «Про заходи з ліквідації антирадянських проявів та підтримки громадського порядку у зв'язку з початком війни» антирадянські настрої мали місце на всій території України. «Громадянка Г. Клепфер-Чумак 1922 р. н., що проживає у м. Києві, серед мешканців будинку говорила: «Скоро прийде Гітлер і всіх вас буде розстрілювати, а жидів всіх буде різати. Тоді нам краще буде жити». Клепфер-Чумак, німкеня, судилася за грабіж і недавно звільнена з в'язниці – заарештована і передається до суду. Житель Святошино Пономаренко Г., 1882 р.н., в минулому кулак, репресований, проводив серед знайомих антирадянську агітацію і поширював панічні настрої: «Німецька авіація зруйнувала Москву. Німці скоро завоюють всю Росію». Міщенко В. (Краматорський район) в минулому судився за антирадянську агітацію, публічно висловлював невдоволення радянською владою і на портретах вождів партії вчинив нецензурні написи. Хрущ Ф., Ілленко А. і Лехан Г. виступили серед призваних до лав армії і присутніх громадян з різкою контрреволюційною агітацією і закликком до повстання проти Радянської влади (всі троє були в той же день арештовані, віддані суду військового трибуналу і засуджені до розстрілу)» [17, с. 10-11]. «У процесі ліквідації антирадянських проявів виявлені та затримані окремі особи, підозрювані в шпигунстві і викриті в поширенні листівок контрреволюційного змісту».

Згідно записки наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка члену військової ради Південно-Західного напрямку М. Хрущову про евакуацію промислових об'єктів та населення Дніпропетровської області від 10 серпня

1941 р. «у Кривому Розі [на] шахті імені Орджонікідзе робочі... протидіяли демонтажу підприємства, погрожуючи розправою тим, хто не виконає їхніх вимог. Для підтримки порядку та рішучої боротьби [з] дезертирством, окремими випадками мародерства, [в] області створено 7 загороджувальних загонів. [До] всіх промислових підприємств, що виконують демонтаж та евакуацію обладнання прикріплені спеціальні групи відповідальних працівників НКВС, [із] завданням забезпечити нормальне своєчасне виконання цих заходів [14, с. 12].

Але все ж більшість відгуків, за доповідями НКВС, були патріотичними. «За минулі 3 дні було прочитано 95680 листів, з яких виявлено 15301 позитивних реагувань і 640 негативних. Патріотичні почуття трудящих Харкова знаходять своє вираження в бажанні йти на фронт для боротьби з фашистськими варварами. Були повідомлення про випадки, коли трудящі прагнуть йти в партизанські загони, щоб всіляко допомогти бити ворога» [45].

«За 16–20 серпня Полтавською Військовою Цензурою було оброблено 32464 листи, з яких 2433 позитивних і 11 негативних реагувань з питання війни СРСР з гітлерівською Німеччиною». В позитивних повідомленнях відображені патріотичні почуття авторів листів, що виражають єдине бажання розгромити фашистських варварів. Військовослужбовці заявляють, що готові в будь-яку хвилину віддати своє життя за вітчизну і закликають рідних всіляко зміцнювати тил» [15, с. 18].

Рівень лояльності до радянської влади на початковому етапі війни доволі виразно виявився в мобілізації. Але виявився не в тому руслі, в якому це зображали НКВС та пропагандисти. Проведення мобілізації в перші дні війни продемонструвало чітку різницю ставлення до бойових дій населення різних регіонів України.

Хоча у спогадах с очевидців розповідається про черги до військкоматів, проте в 1992 р. «офіційні військові» історики-автори монографії «1941 год: уроки и выводы» (видана ГШ Об'єднаних збройних сил СНД) назвали такі цифри: «На окупованій території СРСР залишилося 5 631 600 осіб, з яких в

УРСР: ЗапОВО — 889 112, в КОВО — 1 625 174 и Одеському ВО — 813 412 осіб», тобто всього 3 327 698 осіб [39, с. 114]. Звісно, кожен випадок не варто розглядати як дезертирство. Часто-густо воєнкомати зникали раніше, ніж туди приходили призовники. Але й применшувати масштаби неявки не варто. Київський ОВО – це вся Правобережна Україна і частина Лівобережжя в межах Київської області. Німці з'явилися за Дніпром тільки у вересні. Одеський ВО – це не тільки Одеська область, але і Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька області України, Молдавія і Крим. Окупація цих величезних просторів Причорномор'я і Приазов'я була завершена тільки пізньої осені 1941 р.. Але ж і в Харківській та Сталінській областях, наприкінці жовтня 1941-го відсоток дезертирів був досить високим: 30–50%. На 16 жовтня 1941-го! у Ворошиловграді на призовних пунктах явка військовозобов'язаних складала: на Артемівський пункт прибуло лише 10%, на Климівський – 18%. Станом на 23 жовтня 1941 р. по ХВО з'явилося тільки 43% загальної кількості призваних. Київські медики допомагали всім, хто бажав залишитися: видавали довідки про неіснуючі хвороби, робили фальшиві операції тощо. І це на русифікованій території. Якщо декількох місяців не вистачило для збору призовників, на який за мобілізаційним планом відводилися лічені дні, то використання терміну «ухилення від призову» стає цілком доречним і виправданим.

На заході України набір до Червоної армії фактично було повністю зірвано. За спогадами радянського воєначальника А. Владимирського «Увечері 26 червня Військова рада 5-ї Армії (на початку війни прикривала Луцький напрямок – М.Б.) заслухала доповідь начальника оргмобвідділа полковника Щербакова і заступника начальника штабу армії по тилу полковника Федорченко про хід відмобілізування військ і тилів органів 5-ї Армії. Було встановлено, що відмобілізування військ і тилів армії, яке по мобплану мало бути завершено о 24.00 25 червня, тобто на третій день мобілізації (оголошеної з 00 годин 23 червня), фактично було зірвано. Психологічний вплив раптового нападу противника на настрої місцевого

населення, швидке пересування лінії фронту на схід і підривна діяльність ворожої агентури на нашій території призвели до того, що основна маса рядового складу запасу – уродженців західних областей України – або не встигла з'явитися в частини, або ухилилася від явки по мобілізації... Нечисленний автотранспорт місцевих підприємств у війська не надійшов, так як був використаний для евакуації на схід сімей радянських службовців і робітників». Причини цього автор мемуарів не вказує. Але західними областями це не обмежалося. «Командний і технічний склад запасу, мехтранспорт і водійський склад, приписаний зі східних областей, також не прибули до армії...». Цю інформацію Владимирський також ніяк не став коментувати [2, с. 97-98].

Ю. Ніколаєць подає такі відомості: у Рівненській області план мобілізації виконаний частково і не у всіх районах. На Вінниччині 23 червня 1941 р. план мобілізації був виконаний на 72%, а наступного дня – на 80%. У Чернівецькій області мобілізаційні заходи були повністю завершені ще 25 червня 1941 р. Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) область виконала план мобілізації 23 червня лише на 75% [87, с. 134]. З усіх наявних джерел можна зробити висновок, що саме в цих областях мобілізація була виконана з найбільшою результативністю. 75% для УРСР у червні 1941 р. була просто чудовим результатом.

Із 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 р. бійцями винищувальних батальйонів в районах Ворошиловградської та Харківської областей було затримано 1152 дезертери та 4920 осіб, що ухилилися від призову до армії. Станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу на станції зосередження прибули лише 65% (43740 осіб) призваних, або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову. Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58%. За даними на 25 жовтня 1941 р., по Сталінському облвійськкомату було призвано 61 245 осіб (74% від загальної кількості чоловіків, які підлягали призову), по Харківському — 34 373 особи (81%), по

Ворошиловградському — 66 093 особи (63%). Загалом по Харківському військовому округу було призвано лише 69% військовозобов'язаних. Причому повторно громадян, що не з'явилися до військкоматів, не викликали, і розшук осіб, які ухилялися від призову, не проводили [87, с. 137].

Ухилення від призову за мобілізацією в перші дні й тижні війни можна вважати хронологічно першим і наймасовішим видом дезертирства. Але якщо людину все ж мобілізували, то не факт, що вона опинялася у військах. Загалом масштаби дезертирства в Червоній армії у 1941 р. не мали собі рівних ні раніше в історії, ні пізніше. Цим процесам в самих військах поклали початок втечі мобілізованих під час транспортування до діючої армії. За повідомленнями військкоматів Харківської та Сталінської областей, наприкінці жовтня 1941-го відсоток дезертирів поміж новобранців був досить високим: по Чугуївському райвійськкомату – до 30%, Сталінському – до 35%, Ізюмському – 45%, по Дергачівському – 50% [85, с. 8]. Цю інформацію сталінські генерали в своїх мемуарах також ніяк не коментували, як і загальні масштаби таких процесів. Загалом, провал мобілізаційної кампанії в Західній Україні радянська влада завжди приховувала.

Згідно з донесенням Особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту, з 12-ї армії (ця армія брала участь в польському поході РСЧА, а також у приєднанні Північної Буковини до СРСР; 22 червня штаб армії знаходився в м. Коломия) в перші тижні війни втекла більшість приписників із західних областей [58, с. 50]. Така сама ситуація спостерігалася і на Південному фронті, що частково охоплював Північну Буковину і де з огляду на відсутність попервах активних бойових дій, були відносно сприятливі умови для мобілізації. Так, на 13 липня 1941 р. в 60-й стрілецькій дивізії (брала участь у польській кампанії, радяно-фінській війні, та поході до Північної Буковини; 22 червня знаходилась біля м. Чернівці) з-поміж 4900 призовників із Чернівецької області залишилося лише 800–1000. Понад 1000 осіб дезертирувало з 96-ї стрілецької дивізії. Загалом же з корпусних частин фронту в перші дні війни втекло до 30% особового складу.

Щодо дезертирства безпосередньо з військових частин, то у другій половині 1941 р. органами НКВС з охорони військового тилу на всіх фронтах було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві. З них: заарештовано – 82 865, передано до військкоматів і військових частин – 555 247 осіб [83, с. 63]. З огляду на те, що один тільки Київський ОВО (без укріпрайонів на західному кордоні, а також Одеського і Харківського ВО) був найбільшим і найсильнішим з усіх прикордонних округів на західному напрямку, то, за приблизними оцінками і лише за офіційними даними, на теренах України до 300 000 червоноармійців самовільно залишили свої підрозділи в червні–грудні 1941 р. За період лише з 29 червня по 1 липня 3-м відділом ПЗФ було затримано дезертирів – 697 осіб, в т. ч. 6 осіб начскладу. У частинах 6 ск під час військових дій біло затримано дезертирів і повернуто на фронт до 5000 чоловік, з яких 3-м відділом розстріляно по корпусу 100 чоловік дезертирів. З числа тих, хто втік із фронту командирами частин розстріляно за дезертирство 101 особу [19]

Крім того, в 1943 р. близько 900 тис. чоловік «були мобілізовані вдруге». Цим дивним терміном іменувались червоноармійці, які з різних причин в 1941–1942 рр. «відстали» від своїх частин і залишилися на окупованій території, а з поверненням радянської влади були призвані знову.

Потрібно відзначити, що особи, які дезертирували з армії, негативно впливали на моральний стан населення. Панічна втеча з позицій окремих військових з'єднань викликала у цивільного населення зневіру в перемозі. Величезний вплив на політичні настрої українського суспільства справила катастрофа радянських військ під Києвом. Поширення панічних настроїв, страх перед можливою загибеллю призвели до виникнення у середовищі українського селянства регіональної ідентичності, коли особа асоціювала себе, у першу чергу, із певною територією, а не країною загалом [87, с. 137].

Але наймасовішим видом дезертирства у військових частинах стала добровільна здача в полон. З перших же днів наступу на СРСР німці зіткнулися з абсолютно для них незрозумілим явищем. Г. Чавчавадзе, командир

розвідгрупи одного з танкових корпусів вермахту, в своєму щоденнику писав: «Вздовж нашої колони, що проходить прямо по дорозі без єдиного пострілу на Схід, назустріч йдуть в строю зі зброєю червоноармійці... і питають: «Де в полон здаватися?»... Самі йшли, без охорони» [22, с. 402].

У червні 1941 р. в документах ОКВ з'явилося передбачуване число радянських військовополонених — 790 тис. [100, с. 143]. Всього ж у 1941 р. тільки за офіційними даними безповоротні оперативні втрати (вбиті, померлі від ран, зниклі безвісти) Червоної Армії склали 3 137 673 осіб, у той час як санітарні втрати (поранені, контужені, захворілі, обпалені, обморожені) склали 1 336 147 осіб [6, с. 143]. Враховуючи стабільне для всіх збройних конфліктів XX ст. співвідношення поранених і вбитих як 3 до 1, можна припустити, що 2,6 млн червоноармійців всіх рангів опинилися в полоні. У збірнику «Гриф секретності знятий» указана цифра 2 335 482 (52% всіх втрат) зниклих безвісти та полонених [6, с. 146], що у більшості випадків одне й те саме, причому 1 669 099 осіб (65% від загального числа) – у III кварталі року, тобто наприкінці червня – вересні 1941 року.

Окрім двох с половиною мільйонів дезертирів, за даними того ж збірника «Гриф секретності знятий» Червона армія лише до вересня 1941 р. втратила 15500 танків (20,5 тис. до кінця року), 66900 гармат (101,1 тис. до кінця року), 3,8 млн одиниць особистої стрілкової зброї (6,29 млн до кінця 1941 року; а за весь 1942 р. — лише 3,3 млн), 10000 літаків (10600 до кінця року) [6, с. 351-359].

Насправді це колосальні цифри. Варто зауважити, що вони фактично означали втрату Червоною армією військової техніки без хоч якихось серйозних битв чисельністю більшою, ніж техніка Німеччини, США та Англії разом узятих. Звісно, є багато прикладів героїзму офіцерів, які не зривали погонів, а билися у перших рядах, які своїм прикладом надихали солдат, і підрозділи виконували завдання за призначенням. Але в Червоній армії почалися процеси, на які особиста мужність окремих командувачів вже не могла вплинути.

Повномасштабний розвал армії, що виразився в масовому дезертирстві та здачі в полон, став головною причиною поразок РСЧА у 1941 р. Озброєний натовп, який тримався на репресіях, просто не міг воювати. Страх перед командиром швидко змітався страхом перед озброєним ворогом. В умовах, коли сім'ї солдат беруть у заручники вдома, коли б'ється одна дивізія, а 9 інших «відступають» на схід, коли позаду стоять загородзагони, коли будь-якого офіцера можна відправити до концтабору одним анонімним доносом. У таких випадках боєздатна армія припиняє існувати.

Переважна частина українського населення не бажала воювати за сталінський режим. І якщо в Західній Україні переважали національні приязини, то в Східній – соціальні. Поміж селян, з яких на 75% формувалася армія, спостерігався найнижчий рівень лояльності до влади, а антиколгоспні настрої нерідко були пов'язані з очікуванням війни: «Збережи Бог від перемоги радянської влади, а вас, комуністів, всіх перевишають... Ми покажемо комуністам, як нас морити голодом» [11].

У донесенні штабу німецької 213-ї охоронної дивізії за липень 1941 р. вказувалося, що при вступі частин вермахту на територію «староросійської області» сільське населення виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що з німцями прийде поліпшення життя.

У грудні 1943 р. одним із підрозділів військової розвідки Німеччини був виданий документ із цікавою назвою: «Про необхідність перетворення Східного походу в громадянську війну». Ситуація перших місяців війни описана в ньому таким чином: «Незліченні полонені і перебіжчики повідомляли про небажання і байдужість мас, які не знали, за що вони воюють. Допити також чітко показали, що... всюди збереглися особи, які смертельно ненавидять сталінську систему... Наказ Сталіна про організацію партизанського руху в окупованих областях спочатку не знайшов відгуку. Ніхто не знав, за що він повинен воювати... Цією внутрішньою кризою Радянського Союзу і пояснюється те радісне очікування, з яким велика частина населення зустрічала наступ німецьких військ» [101, с. 2–3, 5].

Громадяни СРСР не вступали до партизанських загонів, але йшли на службу до німців. Частина колабораціоністів утворювали групи так званих «Hilfswilliger», більш відомі як Хіві («добровільні помічники»), вони інколи виконували роботу, на яку не наважувалися у 1941 р. навіть айнзацгрупи, хоча в більшості своїх займалися службою у підрозділах забезпечення Вермахту. На весну 1942 р. їх нараховувалося 320 000 (23 штатних дивізії) [65, с. 36]. У групі армії «Північ» загопи «Хіві» були відомі як «місцеві бойові з'єднання», у групі армії «Центр» – як «служба порядку», у групі армії «Південь» як «допоміжні охоронні частини». Наприклад, за повідомленням розвідки 330-ї стрілецької дивізії (Західний фронт) від 1 січня 1942 р. «В селах Мокра, Шилівка, Хуми, Висока розташовується німецький полк, що на 75% складається з українців, які пройшли підготовку і прийняли присягу ворога. Полк одягнений в обмундирування Червоної Армії, за винятком шинелей і гвинтівок» [13].

Дійсно, у 1941–1942 рр. партизанський рух як явище існував лише у двох із 24-х областей тодішньої УРСР: Сумській та Чернігівській. Та й більша частина партизан перебувала в 1941–1943 рр. більше часу на прикордонних лісистих територіях РРФСР і БРСР [5, с. 15]. На території Дніпропетровщини на початку листопада 1941 р. обласним управлінням НКВС було сформовано в тилу противника 50 партизанських загонів загальною чисельністю 3200 осіб і 294 диверсійних групи у складі 1200 осіб, всього – 4418 осіб. Але на початковому етапі війни (до весни 1942 р.) ці загопи «народних месників» склалися з оперативних співробітників НКВС–НКДБ. Щодо цивільних, то станом на 1 березня 1943 р. в Дніпропетровській області не було взагалі жодного партизана, який перебував би на зв'язку з УШПР [5, с. 15]. Місцеві мешканці, що першими розпочали партизанську діяльність, були із Київської та Житомирської областей, і у липні – серпні 1941 р. їх чисельність складала менше 6 тис. бійців [70], тобто їх було в десятки разів менше за «поліцаїв» і «хіві». Наведені цифри самі по собі дають чітку відповідь на питання про

ставлення населення окупованих німцями територій до СРСР і до «народних месників» з числа агентури органів держбезпеки.

Крім вищезазначених процесів на території України, як це завжди буває під час воєнних дій, розгорнулися процеси, пов'язані із привласненням чужого майна. У період з 1 жовтня 1941 по лютий 1942 рр. «у районах Ворошиловградської та Харківської областей у мародерів та цивільного населення вилучено незаконно привласнених 860 коней, 516 голів великої рогатої худоби, 105 свиней, 97 возів, 105 саней. Окрім цього, співробітники НКВС УРСР заарештували членів «бандформувань», що грабували евакуйованих із прифронтових областей» [87, с. 140].

З часом настрої населення в окупованій Україні швидко змінюються. Початкова атмосфера стриманості чи навіть симпатії з боку великої частини українців до нової влади стала прямо протилежною. Е. Кох очікував від своїх підлеглих найсуворішого ставлення до місцевого населення, а Г. Герінг, виступаючи перед німецькими комісарами України, нагадував їм, що їх мета «змусити українців до праці для Німеччини». Очевидно, що за таких умов навіть найбільш лояльні та миролюбні кола української еліти перестали сподіватися на якісь позитивні зміни за нової влади. Промовисто й вичерпно схарактеризував окупаційний режим митрополит А. Шептицький у листі до папи Пія XII, написаному в серпні 1942 р.: «Німецький режим є на рівні, а може й вищим за режим більшовицький, лихий, майже диявольський». Коли режим перестав ховати свою сутність і почав демонструвати презирство до українських національних інтересів та населення в цілому, перед суспільством постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч найменшою мірою задовольнити українські політичні прагнення та особисті сподівання людей.

Висновки до 2 розділу

Війни та військові конфлікти кінця 1930-х – початку 1940-х рр. (радянсько-фінська війна, інтервенція до Польщі та початок німецько-радянської війни) в цілому негативно позначалися на політичних настроях і морально-психологічному стані як всього радянського суспільства, так і самої Червоної армії. Масові репресії кінця 1920-х–1930-х рр., кричуща невідповідність радянської пропаганди з реаліями повсякденного життя підживляли віру в радянську владу, ставили під сумнів впевненість у завтрашньому дні.

Передвоєнна радянська пропаганда переконувала населення у можливості швидкого розгрому сил противника. Стрімке ж просування вермахту породжувало цілий спектр політичних настроїв, на які вплинула передвоєнна репресивна політика радянської влади, так і сподівання, що окупанти змінять систему господарювання. Українське населення, яке пережило голод, колективізацію та існувало в умовах постійного тиску державних органів, не могло демонструвати лише відданість та лояльність радянській системі, як це уявляла пропагандистська машина СРСР.

Радянськми́й Союз перетворився на військово-трудо́вий та́бір, скріплений загальним страхом. Терор щодо цивільного населення дав яскраво виражений негативний результат. У Центральній і Східній Україні наступ німецьких військ в більшій мірі сприймався як «ворожа навала», чим це було у західних областях. Загалом, ставлення українського населення до солдат вермахту спочатку коливалося від пасивно-вичікувального до показово-доброзичливого.

Щодо Червоної армії, то у полоні опинився величезний призивний контингент, з командними кадрами, військовими спеціалістами всіх видів та з колосальними резервами палива, боєприпасів усіх калібрів та зброї – від гвинтівок до танків КВ, яка у величезній кількості залишилась на захопленій території. Кількість полонених була настільки великою, що німецькі польові частини не встигали створювати навіть подобу таборів. До осені 1941 р.

чисельність полонених настільки збільшилася, що перевищила можливості вермахту щодо їхнього утримання, тому почалося масове їх звільнення (за національною ознакою). Масове дезертирство та здача в полон було одночасно і причиною, і наслідком, і головним змістом процесу перетворення Червоної армії в некерований натовп.

Можна виділити декілька видів політичних настроїв населення України, динаміка змін яких простежується за історичними джерелами. Це настрої, пов'язані зі ставленням до радянської влади, до нацистської Німеччини та її союзників. Повідомлення органів НКВС СРСР та УРСР з цього питання певною мірою розрізнені й у багатьох випадках містять характеристику виключно антирадянських настроїв або ж вибірково патріотичних. У німецьких документах наявні свідчення очевидців, які спілкувалися із мешканцями України з приводу певних політичних подій. Однак вибірка осіб для співбесід проводилася здебільшого тенденційно, головним критерієм була лояльність до нової адміністрації. Протилежні дані можна почерпнути зі спогадів учасників тих подій.

Інтереси багатьох українців обмежувалися масштабами окремого села, району, міста, адже більшість з них ніколи не виїжджали за їх межі. Така позиція українців, а також їх неблагонадійність щодо радянської влади: колаборація, ухильництво, дезертирство, початок нового національного руху, зриви евакуаційних планів та військових директив – виявилася дратівливою темою для Кремля. Усе вищесказане означало лише одне – крайня необхідність влади вживати негайні радикальні заходи для зміни ситуації, що склалася. І робити це вона могла лише єдиним відомим їй способом – репресіями.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1941 рр.).

3.1. Масове знищення політв'язнів в західноукраїнських областях

Радянська історіографія впродовж п'яти десятиліть тиражувала тезу, що «історія відпустила нам мало часу...». До війни підготуватись не встигли, як і організувати евакуацію сімей комскладу та військових. Однак встигли, незважаючи на хаос, паніку та «відсутність боєприпасів і пального», провести те, що в службових звітах НКВС називалося «евакуацією в'язниць».

Масові розстріли ув'язнених на Західній Україні у червні – липні 1941 р. стали важливою складовою репресивних заходів радянської держави на початковому етапі німецько-радянської війни. Історик І. Федущак вважає, що ще на довоєнному етапі червоного терору (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) було фізично знищено – розстріляно до 15 тис. українців [95, с. 47].

З початком німецько-радянської війни переповнені політичними в'язнями тюрми перетворилися для радянської влади на гостру проблему, яка, за тоталітарною логікою, потребувала термінового рішення. За інструкцією з початком бойових дій (це підпадало під визначення «надзвичайного стану») усі в'язні, що були засуджені до вищої міри покарання (далі – ВМП) або до тривалих термінів ув'язнення, підлягали «евакуації за першою категорією» – негайному розстрілу. Щодня політв'язнів з камер за складеними списками виводили на розстріл – у підвали або на подвір'я. Закопували там же. Для маскування цілодобово працювали двигуни різної техніки, які, втім, не могли заглушити стрільбу.

Кількість в'язнів у тюрмах напередодні війни засвідчена в довідці про «Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української ССР станом на 10 червня 1941 року» [10, с. 338–341]. Важливим також є наказ наркома державної безпеки СРСР Всеволода Меркулова від 23 червня 1941 р., в якому регламентовано заходи щодо в'язнів.

Питання щодо евакуації в'язнів зі Львова відбиті в наступних документах: наказ «Про евакуацію в'язнів з тюрем Західних областей від 24 червня 1941 р.» [27, с. 222], «План евакуації в'язнів з тюрем західних областей України від 24 червня 1941 р.» [27, с. 222-224], «План евакуації в'язнів, утримуваних у в'язницях Західної області НКВД/НКГБ УРСР від 23 червня 1941 р.» [25, с. 342-344] і «Відомість вибуття та руху ешелонів по тюрмах НКВД Української РСР (не раніше 5 лютого 1942 р.)» [1]. Кількість розстріляних ілюструють довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу; телеграма начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова народному комісарові внутрішніх справ УРСР Сергієнку «Про евакуацію в'язниць західних областей СРСР (Львівська, Дрогобицька, Станіславська області)»; доповідна записка «Про евакуацію в'язниць Західних областей СРСР» [95, с. 228-229].

Всього у західних областях України в 28 в'язницях на початку німецько-радянської війни утримувалося приблизно 25 тис. осіб як засуджених за різними статтями КК УРСР, так і тих, що перебували під вартою під час слідчих заходів і числилися за різними відомствами (НКДБ, НКВС, прокуратурою). А по всій Україні станом на 10 червня 1941 р. у 64 в'язницях, при ліміті у 30753 місця утримувалося 72768 осіб. Зокрема, у Львівській області (разом з Дрогобицькою) – більше 8852 осіб, у Тернопільській – 3678, у Станіславській – 3017. Але у перші дні війни почалися нові облави й арешти [94, с. 121].

Згідно довідки про «Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української РСР станом на 10 червня 1941 р.», лише у Львові утримували 5 145 в'язнів: у в'язниці № 1 при ліміті 1 500 осіб – 3 638 в'язнів, у в'язниці № 2 при ліміті 270 осіб – 801, у в'язниці № 4 при ліміті 300 осіб — 706, у в'язниці № 3 при ліміті 350 осіб — 625 [64, с. 92].

У радянських документах не вказувалося, які саме львівські тюрми були під цими номерами. Німецький історик Кай Струве вважає, що О. Романів та

І. Федущак помилилися, коли на основі доступних джерел першими розподілили нумерацію тюрем у Львові таким чином: тюрма № 1 – вул. Лонцького, тюрма № 2 – вул. Замарстинівська, тюрма № 3 – замок м. Золочева за 70 км від Львова, тюрма № 4 – Бригідки. Він вказує, що правильна ідентифікація тюрем має виглядати так: тюрма № 1 – Бригідки (вул. Казимирівська), тюрма № 2 – вул. Замарстинівська, тюрма № 3 – Золочів, тюрма № 4 – «Малі Бригідки» (на вул. Яховича, де за часів Польщі знаходився Комісаріат державної поліції міста Львова). Оскільки сам Струве не вказує, а автор цієї роботи не знайшов доказів його версії, то в цій роботі використовується розподіл О. Романіва та І. Федущак.

Але дійсно, у Львові була ще й п'ята тюрма. Можливо, той факт, що у дослідженнях майже не згадують про «Малі Бригідки» як про самостійну тюрму (а не складову «Бригідок») і про ще одне місце масових страт, пояснюється тим, що німці не відкривали цю тюрму в кінці червня, звідти не доставали тіла і сюди не зганяли євреїв. Тому публічна увага до цієї тюрми залишилась незначною.

71% усіх в'язнів Львова утримувались у тюрмі на вул. Лонцького, яку НКДБ використовувало як слідчий ізолятор. Український письменник-мемуарист, діяч ОУН Б. Казанівський, який знаходився у 1940–1941 рр. у в'язниці на Замарстинівській, потім – на Лонцького і врешті у Бригідках, де вижив у бійні кінця червня 1941 р., описує тюрму на Лонцького, на відміну від інших, як «спецвідділ» НКДБ, який використовувався для ув'язнення й допитів заарештованих, справам яких надавали особливого значення і до яких застосовували особливо жорстокі методи допитів і тортур [21, с. 178].

Першим офіційним заходом у вирішенні проблеми евакуації ув'язнених став наказ № 2445/М наркома держбезпеки В. Меркулова від 23 червня 1941 р. У ньому йшлося про негайний облік усіх в'язнів та розподіл їх на тих, що підлягають вивозу до ВТТ, і тих, кого необхідно розстріляти. Виконувати розстріли мав НКДБ, проте він перекаже відповідальність за це на НКВС. Також наказувалося передати до Москви найважливіші архівні справи. Списки

в'язнів необхідно було вислати до 23 липня 1941 р.! Схоже, радянські керівники були оптимістами і вважали, що просування Вермахту буде не таким блискавичним. Тому в документі немає згадки про «розвантаження в'язниць». Але в наказі начальника тюремного управління НКВС УРСР від того ж 23 червня йшлося вже про евакуацію в'язнів. До нього додавався «План евакуації», датований 24 червня [64, с. 93]. А директива НКДБ СРСР «Про завдання органів держбезпеки за умов воєнного часу» від 24 червня 1941 р. наказувала «форсувати евакуацію арештованих, у першу чергу з районів, в яких склалося напружене становище» [7, с. 17].

Згідно вищезазначеного «Плану евакуації», зі Львова передбачалося евакуювати 4591 особу, а саме: 1000 – до в'язниць НКВС Башкирської АРСР, 1000 – до тюрем Орджонікідзевського краю, 1000 – до Архангельської області, 1000 – до Іванівської області та 591 – до Молотовської області [64, с. 93]. Для цього лише для вивезення в'язнів із тюрми № 1 м. Львова, необхідно було 139 вагонів (а виділялося аж 144). 27 червня начальник тюремного управління НКВД УРСР надіслав запит про надання ще 90 вагонів. Для Луцької тюрми виділялось 75 залізничних вагонів для евакуації до Вологди та Астрахані. 15 вагонів мали доставити до Тюмені в'язнів з Володимира-Волинського, а 30 вагонів планувалося подати на Ковельську станцію для перевезення в'язнів місцевої тюрми до Нерчинська.

Але ситуація на фронті диктувала свої умови і чекати одні лише списки до 23 липня не було можливості. В настільки короткі терміни за такої екстремальної ситуації евакуювати тисячі в'язнів також було неможливо, хоча і намагались. У відомості вибуття та руху ешелонів по тюрмах УРСР (документ датований не раніше ніж 5 лютого 1942 р.) зазначено, що до місць призначення прибуло лише 1822 в'язні із 5000 запланованих. Понад 3000 в'язнів залишилось у тюрмах Львова.

Певних успіхів також досягли у Станіславській області: «З трьох в'язниць м. Станіслав, Коломиї та Печеніжина етапували 1376 ув'язнених». У

Дрогобицькій області «в двох в'язницях м. Самбор та Стрий етапували в вагонах 637 чол.» [94, с. 126-127].

Навіть у Рівненській області, де кількість в'язнів не рахувалася тисячами, евакуацію проводити не встигали, тому замітали сліди, як могли: «Із тюрми № 3 м. Острог евакуювати в'язнів зважаючи на сильне бомбардування не вдалося. Ув'язнені в кількості 77 чоловік розстріляні, трупи зариті...» [94, с. 125].

Нарком внутрішніх справ В. Сергієнко декілька разів звертався із запитом до Москви за інструкціями щодо евакуації решти в'язнів, але конкретної відповіді не надійшло. Офіційний наказ про «розвантаження в'язниць» від Берії надійшов лише 4 липня 1941 р. У ньому йшлося про припинення евакуації з в'язниць західних областей у зв'язку із переповненням тилових в'язниць. Вивозити мали лише в'язнів, пов'язаних із терористичною антирадянською діяльністю, шпигунів та іноземних агентів. Жінок було наказано звільнити, за винятком попередньої категорії. Злочинців, винних у побутових злочинах, мали використовувати на роботах зі зведення оборонних споруд. До всіх інших (у тому числі дезертирів) наказували застосовувати розстріл [94, с. 123-124]. Окрім тоталітарної комуністичної логіки, певною мірою це рішення мотивувалося швидким наступом німецьких військ та активізацією оунівського підпілля, яке нападало на в'язниці з метою звільнити бранців (за звітом їм вдалося звільнити 270 чоловік).

Цей наказ вже не стосувався в'язнів львівських та сусідніх тюрем: на той час там вже відбувалося перепоховання знайдених у тюрмах тіл під наглядом окупаційних військ. Ще 24 червня начальник тюремного відділу УНКВС Львівської області звітував, що в ході «розвантаження в'язниць» за трьома львівськими в'язницями (№ 1 – на Лонцького, № 2 – на Замарстинівській та № 4 – «Бригідки») розстріляли 1808 осіб із 2239 запланованих, а етапували 148 осіб із 585 [94, с. 123]. Усі ці розстріли проводились, вочевидь, за вищезгаданою інструкцією про дії під час «надзвичайного періоду».

Згідно з офіційними документами, останні акції у в'язниці відбувалися 26 червня 1941 р., про що свідчить звіт керівництва конвойних військ командирові 13-ї дивізії Зав'ялову: «Станом на 26 червня всі львівські в'язниці розвантажені (тюрма № 1 ліквідована)». Отже, в'язнів, яких не вивезли, повинні були вже стратити. У тюрмі № 1 було розстріляно 1681 осіб (враховуючи 108 осіб, засуджених раніше до ВМН). У тюрмі № 2 із запланованих 471 в'язнів розстріляли всіх. Так само розстріляно у тюрмі № 4 413 осіб. Із 505 осіб, яких мали звільнити в тюрмі № 1, було звільнено 320, у тюрмі № 2 – 31, звільнили всіх; у тюрмі № 3 – 63, звільнили всіх (це були лише кримінальні злочинці). Дані по в'язниці № 3 у Злочеві у доповідній відсутні, оскільки... зв'язок із Злочевим відсутній» [29, с. 113-114].

Проте І. Федущак та О. Романів вважають, що розстріли тривали до 28 червня – останнього дня перебування у Львові радянської влади. Імена розстріляних сьогодні відомі. Списки упорядкували співробітник Державного архіву СБУ П. Кулаковський та І. Федущак. Деякі науковці оцінюють кількість жертв у Львові за цей період приблизно в 4 000 осіб. Серед них було 67% українців, 23% поляків, 7% євреїв, 2% росіян та 1% інших національностей. Соціальний склад розстріляних охарактеризувати складно через відсутність документів. Аналізуючи мемуаристику з цього питання, важливо звернути увагу на те, що очевидці не завжди однаково описують увесь перебіг подій. Також треба звернути увагу, що у різних офіційних документах кількість розстріляних також різниться.

12 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки Філіпов докладав в Москву, що «з в'язниць Львівської області вибуло по 1-й категорії 2464 людини... Всі вони поховані в ямах, виритих у підвалах в'язниць, в місті Злочеві – в саду... Звільнено у Львівській області 808 осіб. Усі документи і архіви у в'язницях спалені, за винятком журналів з обліку в'язнів, картотек і обліку цінностей. Всі ці документи прибули до м. Київ... Під час евакуації у двох в'язницях м. Самбір і Стрий вибуло по 1-й категорії 1101 осіб... 27 червня при евакуації в'язниці м. Самбір – залишилося 80 незаритих

трупів... З 3 в'язниць Станіславської області по 1-й категорії вибуло 1000 осіб. За заявою нач. в'язниці м. Станіслав Гриценко, поховання здійснено за межами в'язниці у виритій для цієї мети ямі. Частина 1-ї категорії похована на території в'язниці в ямі... У в'язниці м. Тернополь вибуло по 1-й категорії 560 чол. Поховання здійснено у виритих спеціально для цієї мети ямах, проте частина (197 чол.) похована в підвалі НКДБ, дуже поверхньо зариті... У в'язниці м. Бережани вибуло по 1-й категорії 174 чол.... Із них залишилося у підвалі в'язниці 20 осіб, яких не встигли вивезти, так як нач. райвідділу НКДБ Максимов категорично відмовив у наданні машин для вивозу трупів... З в'язниці м. Дубно по 1-й категорії вибуло 230 осіб... За всіма тюрмами Західних областей УРСР тільки особовий склад в'язниць приводив вироки у виконання і ніякої допомоги з боку НКДБ не було надано» [94; 46, с. 242–251]. Як видно у доповіді, окрім звітніх цифр були розкриті й окремі недоліки у роботі, правда, вся вина за них була покладена на місцеві органи НКДБ, які й мали проводити ці акції (тюремне ж відомство входило до складу НКВС): «Місцеві органи НКДБ проведення операцій по 1-й категорії в більшості покладали на працівників в'язниць, залишаючись самі осторонь, а оскільки це відбувалося в момент відступу під вогнем противника, то не скрізь працівники в'язниць змогли більш ретельно закопати трупи і замаскувати зовні».

Володимирська тюрма НКВС розташовувалася на території стародавнього Городища у приміщенні 1830-х рр. У часи Російської імперії тут сиділи українці й поляки – учасники польського повстання 1830 р. У вересні 1939 р. радянська влада наповнила тюрму власними ворогами – представниками інтелігенції, священниками, членами ОУН, колишніми офіцерами польської армії та УНР, учасниками культурно-просвітницьких товариств, котрі легально діяли за польської влади. 22 червня 1941 р. почалися страти в'язнів. Після того, як у в'язницю вцілила німецька бомба, кати розбіглися, залишивши сліди злочинів назовні. Забризкані кров'ю стіни, шматки людського тіла, нутроці. Кількох вцілілих в'язнів рідні витягали з-під трупів, якими були завалені камери та подвір'я. Мешканець Володимира Лев

Сава згадував: «Мого батька і дядька заарештували і наша сім'я не знала де вони. 23 червня... я пішов з мамою і до тюрми. На подвір'ї в'язниці вже було багато людей, довкола чувся плач і стогін. На землі лежало безліч трупів. У пошуках тіл рідних ми зайшли в камери. Там теж трупи, трупи... і кров на стінах і підлозі...» [102]. Згідно зазначеної вище доповіді від 12 липня «з в'язниці м. Володимир-Волинський вибуло по 1-й категорії 36 осіб, звільнено 15 осіб, решта 280 чоловік залишилися в тюрмі не вивезеними».

Ковельська тюрма була заснована польською владою у 1919 р.. Наприкінці 1939 р. у Ковелі відбулася перша хвиля арештів політичних ворогів радянської влади, переважно за старими польськими звинуваченнями у революційній діяльності (до НКВС потрапили архівні матеріали Ковельської тюрми та Ковельської повітової поліції з детальними списками українців, що були членами ОУН, Просвіти і Пласту, яких польська влада також переслідувала). Після першого бомбардування міста 23 червня під гуркіт моторів відбувалися розстріли людей у стайні, де напередодні викопали величезні ями. Інших розстрілювали поспіхом уже в камерах. «З в'язниці м. Ковель вибуло по 1-й категорії 195 осіб. Звільнено... 300 осіб, залишилося 145 чол., яких не встигли етапувати». За дослідженням краєзнавця Володимира Рожка, вбили 250 осіб [102].

На початку війни Луцька в'язниця була, як і більшість інших, переповнена. Із допустимих 640 в'язнів у ній утримувалося більше 2 тис. У планах евакуації в'язнів зазначено, що з Луцька необхідно було вивезти 2052 особи, для цього запланували 75 вагонів. Однак ніхто з бранців так і не був евакуйований [102]. У доповіді капітана Філіпова Луцька тюрма відсутня. Однак із «Відомості вибуття і руху ешелонів по тюрмах НКВС УРСР» можна дізнатися, що «у Луцьку вибуло засуджених до ВМП – 73 з/к... Звільнено – 44 з/к... Розстріляно близько 2000 з/к...» [95, с. 389–396]. Така велика кількість вбитих ув'язнених Луцька пояснюється тим, що «по закінченню бомбардування близько 2000 чоловік підняли бунт,... були зламані двері камер, склади, де знаходилися сокири, бритви і ін. Ув'язнені зруйнували

вишку, частина з них намагалася втекти... Окремі ув'язнені були розстріляні під час спроби втечі. 73 засуджених до ВМП були розстріляні до бунту... Близько 2000 ув'язнених були розстріляні у дворі. Весь обліковий матеріал і особисті справи в'язнів спалені [94, с. 124].

Одне з масових знищень заарештованих відбулося на Тернопільщині. Це так звана Заліщицька трагедія. Тоді з обох боків зруйнованого залізничного моста через Дністер пригнали 14 вагонів із в'язнями, в кожному з яких знаходилося від 50 до 70 людей. Вагони облили паливом, підпалили (за іншою версією підірвали) та скинули до річки. Не вижив ніхто. У молдавському містечку Вадул-луй-Воде в братській могилі поховані люди, тіла яких принесло течією Дністра. Їх руки були зв'язані дротом.

Страти політв'язнів відбувалися не лише у Західних областях. Наприклад, 20-го липня у м. Умань у зв'язку із обстановкою на фронті (німці перебували в 30 км від Умані) за контрреволюційну діяльність були розстріляні 767 в'язнів, а їхні трупи зариті... [94, с. 128–133].

У січні 1942 р. заступник начальника 1-го відділу тюремного управління НКВД підписав зведену «Довідку про кількість в'язнів, які вибули в ході евакуації», складену на основі поданих звітів. Щодо УРСР наведено число 17873 особи, з них: звільнено 4568, розстріляно у в'язницях 8789, загинули на етапах 555, втекли 155, звільнені нападами («бандами») 270, залишились у в'язницях 3536 [94, с. 135].

У свідченнях очевидців та уцілілих на «дорогах смерті» є згадки про добивання конвоїрами під час етапування хворих, поранених і знесилених. В архівних матеріалах про це немає інформації, але у деяких документах конвойних військ відображені важкі умови, в яких етапувалися ув'язнені, що не потрапили під розстріл.

У доповідях про службову діяльність частин 13 дивізії конвойних військ НКВС за період з 22 червня по 4 серпня і за третій квартал 1941 р. вказується, що «при розвантаженні в'язниць, основною складністю стала відсутність рухомого складу, в результаті чого велику кількість з/к

конвоювали пішим порядком... від 100 до 600 км, у зв'язку з чим серед з/к були великі втрати... Приймалися з/к невідготовленими (роздягнені, босі і погано забезпечені продуктами: 200–400 гр хліба на добу і риба). Продукти видавалися на 5–7 діб, а конвоювання тривало 20–30 діб... До 1000 з/к з числа засуджених за незначні злочини були звільнені на шляху, оскільки ця робота в деяких в'язницях на місцях пророблена не була...». А в наказі № 174 від 12 вересня 1941 р. по тій же дивізії (вже у м. Харків) зазначається, що «починаючи від Перемишля, Сколе, Львова до ст. Золотоноша колони пройшли пішим порядком за 30 діб близько 800 кілометрів...» [62].

Слід зауважити, що розстріли відбувались і після складення зазначених звітів. Частина в'язнів, про яких у звітах вказується як про залишених у тюрмах, пізніше також були розстріляні. В останні дні перед утечею співробітників в'язниць розстріли проводилися вже без жодних списків, часто просто в камерах. Наприклад, згідно зі свідченнями, близько 200 осіб були знищені біля Старого Самбора – конвоїри живими поскидали в'язнів до соляних шахт. З них встановлено лише 5 імен [94, с. 135].

Крім того, існували відомчі в'язниці: залізничні, військові. У кожному районному центрі при райвідділах НКВС, у пристосованих під катівні підвалах, утримували по кілька десятків в'язнів, яких не встигали етапувати до обласних в'язниць. В ході евакуації живими їх також не залишали.

Після втечі працівників НКВС мешканці міст кидалися до покинутих в'язниць, розбивали двері камер, сподіваючись звільнити ув'язнених. Але живих знаходили рідко. Всюди люди натрапляли на свіжо закопані ями, замуровані підвали, а також на гори мертвих понівечених тіл.

Зрозуміло, що німецька пропаганда оцінила і максимально використала в своїх цілях цей щедрий «подарунок», який вручили німецьким окупантам славні чекісти. Вступаючи на окуповані території, німці не перешкоджали населенню відвідувати місця страт, шукати близьких і хоронити впізнані тіла. Закривавлені останки розкладали на площах, зганяли людей, які ідентифікували понівечені тіла своїх рідних і близьких. Потім населенню

«пояснювали», що винні в цьому «жидівські комісари», і в обстановці масової істерії підбурюваний провокаторами натовп почав єврейський погром. Невпізнаних урочисто ховали за участю громадськості на кладовищах у спільних могилах. У Львові через спеку тоді хоронили переважно тіла, покинуті на подвір'ях і в приміщеннях в'язниць, було відкрито всього кілька свіжо засипаних ям.

Особливістю знищення в'язнів у західних областях була незавершеність слідства, оскільки більшості з них не було винесено вироки. Ті події розкривають безпрецедентний за жорстокістю та цинізмом масовий терор, який мав світовий резонанс і був яскраво відображений у тодішній західноукраїнській та європейській пресі. Пізніше радянська пропаганда припише всі ці злочини нацистам. На Нюрнберзькому трибуналі жодної згадки про це не було.

3.2. Репресії проти цивільного населення та військових.

Безпрецедентна в історії військова катастрофа 1941 р. супроводжувалась масовим терором над власним народом. Не маючи змоги контролювати ситуацію, влада вдалася до єдиного знайомого, незмінного, а головне дієвого за минулих обставин методу.

Однією з форм терору проти цивільного населення стали арешти тих, кого влада вважала «неблагонадійними», адже потенційний зрадник, на думку більшовиків, був зрадником реальним. Уже в перші години війни директива НКДБ СРСР № 127/5809 від 22 червня 1941 р. «Про заходи органів держбезпеки у зв'язку з початком бойових дій з Німеччиною» наказувала мобілізувати весь оперативно-чекістський апарат, а також здійснити «вилучення контрреволюційного і шпигунського елементу» [7, с. 16]. Одразу ж органи НКДБ Київщини провели арешти «підозрілих» осіб за заздалегідь підготовленими списками.

У секретному повідомленні до ЦК КПУ керівництво НКВС УРСР інформувало про арешт лише в одному Києві з 21 по 28 липня 1941 р. 671 особи. Найбільше антирадянських проявів органи виявили в так званому «куркульському», кримінальному середовищі та серед «репресованого в минулому елементу». Усього наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. органи НКВС унаслідок операції з «очищення міста від антирадянського, підозрілого та кримінального елементу» затримали та частково репресували 2525 осіб, із них: за контрреволюційну агітацію – 67 осіб; кримінальних елементів – 566 осіб; декласованих – 371 особу; спекулянтів – 85 осіб; порушників паспортного режиму – 1436 осіб. Чекістські заходи з нейтралізації антирадянських проявів тривали й далі. Упродовж 18–25 серпня 1941 р. у Києві було заарештовано 10 осіб [44, с. 9].

Обласні управління НКДБ УРСР у стислі терміни розглядали справи заарештованих і складали списки тих, кого «доцільно» було б розстріляти. Уже 6 липня 1941 р. вищу міру покарання застосували до 68 осіб, яких було ув'язнено на території Києва за політичними статтями. 8 липня 1941 р. вибули «за першою категорією» ще 13 осіб. Усього у столиці УРСР напередодні її здачі було розстріляно 473 особи [44, с. 9].

У Ворошиловградській, Сталінській, Полтавській, Харківській та Сумській областях, за інформацією начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнова, до 25 серпня було заарештовано 5517 чоловік, з них антирадянського елементу 2807, за спекуляцію – 695 і підозрілого елементу – 2015 [45, с. 32-33]. Але за іншою довідкою від 26 вересня за період 22 червня – 25 вересня 1941 р. було заарештовано 5319 осіб, що є менше, ніж у попередньому документі, та за менший термін. Зважаючи на розходження даних, точні цифри встановити вкрай важко [45, с. 34].

Окрім вже звичних арештів, радянську владу часто звинувачують у тому, що вона не евакуювала цивільних з початком бойових дій. Тут треба пояснити: евакуація населення під час війни є малоефективним заходом.

Маса людей з дітьми та підводами значно ускладнила б військову логістику в прифронтовій зоні. Це логічно і зрозуміло. Проте є декілька «але».

По-перше, констатація вищезазначеного беззаперечного факту не повинна применшувати значення того, що влада не зробила жодних спроб вивезти хоча б кілька тисяч єврейських дітей. Донині не виявлено жодного документа або свідчення того, що радянський уряд хоча б шукав шляхи порятунку тих своїх громадян, яких в умовах окупації чекала неминуча смерть. Директива від 2 липня 1941 «Про порядок евакуації населення і матеріальних цінностей» містила безліч пунктів і підпунктів, наприклад, «сім'ї військових і керівних цивільних працівників евакуювати залізничним транспортом». Але жодного слова про те, що ж робити з сім'ями (як правило, багатодітними) євреїв вона не мала. Більш того, в перші, найкритичніші для долі єврейського населення прикордонних областей дні, коли переважна більшість біженців евакуювалася самотійно, на «старому кордоні» (тобто радянсько-польському кордоні 1939 р.) працювали прикордонні застави, котрі затримували всіх «західників», які не мали партійного квитка або документа про дозвіл на евакуацію. А тих, хто все ж просочувався через кордон, виловлювали органи НКВС. За інформацією наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка від 30 липня 1941 р., «у готелях було виявлено близько 100 чоловік, що неорганізовано прибули до м. Харкова із західних областей УРСР, а також тих, хто самовільно залишили роботу керівників різних господарських та кооперативних організацій в окупованих областях» [45, с. 35]. Дослідник І. Альтман акцентує увагу на тому, що питання про пропуск через «старий кордон» біженців, в тому числі єврейських, могло бути вирішене радянським урядом позитивно» [41, с. 268].

Ця абсурдна практика евакуації населення лише за «дозволами на виїзд» тривала ще декілька тижнів, доки самі прикордонні пункти не були знесені німецькими танками. Пояснити її аргументами здорової логіки важко. Вочевидь, будь-яка самотійна діяльність, тим паче така значуща, як зміна

місця проживання, без спеціальної санкції влади вважалась порушенням всіх засад і норм.

Спадає на думку і те, що керівники на місцях перешкоджали евакуації цивільного населення ще й тому, що, повіривши у власну пропаганду, сподівалися на те, що місцеві мешканці встануть всі як один і голими руками зупинять загарбників. Показово, що уся попередня репресивна політика більшовиків була спрямована на придушення будь-якої ініціативи й взагалі активності суспільства. І коли це знадобилось, то Сталін пожинав те, що сів впродовж двох десятиліть.

Якщо врятувати хоча б частину єврейського населення було важко, а всіх – неможливо, то оповістити людей про небезпеку було досить просто. Але представники влади не вважали, що держава відповідальна за життя своїх громадян. І заборону на виїзд із небезпечних зон можна розглядати як ще одну форму терору над власним населенням. Тим паче, що саме в цей час все ж евакуювали десятки тисяч людей на Сході України та в Криму. На Заході ж радянська влада тікала, кидаючи свій народ напризволяще. Більш того, вона ще поставить це йому в провину. Кілька десятиліть після війни люди, що вижили, будуть змушені відповідати на принизливі питання кадровиків, чому і як вони опинилися на окупованій території.

По-друге, логіка – «не зміг захистити своїх громадян від ворога – так знищуй їх разом з їхнім майном» для цивілізованої людини абсолютно незрозуміла. Навряд в історії людства знайдеться аналог такої поведінки влади. Уряд СРСР, втративши ініціативу на початку війни, змушений був відступати. За цих обставин Сталін вдався до використання тактики «випаленої землі». При відході частин РСЧА потрібно було «уганяти весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона, не залишати ні кілограму хліба, ні літра пального». Колгоспники повинні були гнати всю худобу на Схід, хліб здавати державним органам для вивезення його до тилкових районів. Все цінне майно, в тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не могло бути вивезене, повинно було знищуватися

[4]. Згідно з директивою НКДБ СРСР від 1 липня 1941 р. органи держбезпеки отримали наказ відходити лише з останніми радянськими частинами, попередньо перевіривши, «наскільки ретельно знищене на території СРСР, яку займає противник, народне добро (фабрики, склади, електростанції і все, що може виявитися корисним ворогові)» [8]. Знищувались промислові підприємства, заводські приміщення, електростанції, мости, архіви і навіть культурні пам'ятки. Підривалились адміністративні, громадські та житлові будівлі, навіть окремі помешкання цивільних. Спалювались залишки врожаю, знищувались сільськогосподарська техніка, худоба і запаси зерна.

Прагнення радянського керівництва позбавити ворога можливості використати матеріальні ресурси захоплених територій ніби зрозуміле. Але виконання подібних наказів прирікало 95% населення республіки, що залишилось на окупованих територіях, на бідність і голодну смерть. Як при цьому будуть виживати люди, владу не цікавило, як і жертви серед цивільного населення, які загинули «випадково», коли план тотального нищення матеріальних ресурсів почав втілюватися в життя.

18 серпня за наказом НКВС без всякого оповіщення населення була підірвана гребля Дніпрогесу, по якій все ще тривав рух колон біженців та військових. Це призвело до масштабної трагедії. Величезна хвиля, що миттєво хлинула через пролом, знищила до 80 тис. людей, накривши колони біженців, військових, а також мирних жителів у прибережній зоні. В самій РРСФР 24 листопада були підірвані водоспуски Істринського водосховища – в результаті водяний потік накрив густонаселені окраїни міста Істри, Павлівської слободи і безліч сіл – це відбувалося в люту зиму 1941–1942 рр., коли просто промочити ноги було смертельно небезпечно. Про загальну кількість людських жертв в результаті сталінських «гідротехнічних заходів» можна тільки здогадуватися.

Але найвідоміший випадок в Україні – мінування та спалення центру Києва, де був виведений з ладу водогін, підпалені продовольчі запаси, а центральна частина міста була замінована перед відходом армії. 24–28 вересня

1941 р. після вступу сил вермахту до міста диверсійна група НКВС підірвала будинки у центральній частині української столиці. Майже повністю був зруйнований весь Хрещатик. У місті виникла велика пожежа, яку вдалося загасити лише за декілька днів. Точна кількість киян, загиблих від вогню і підруїнами будинків, невідома.

Після невдалих спроб у Нюрнберзі перекласти за це відповідальність на вермахт, радянська пропаганда та історіографія, демонструючи фотографії зруйнованого Хрещатика, заявляла, що «таким побачили Київ радянські визволителі восени 1943 р. СРСР та РФ (як правонаступниця) так офіційно і не визнали своєї причетності до руйнування Києва у вересні 1941 р.

Відлуння цих вибухів почули мешканці іншого міста: через події в Києві німці так і не наважилися увійти в Ленінград. І не дарма – в місті були заміновані мости, дамби, півтори сотні промислових підприємств та тисячі інших будівель. Від голоду там загинули сотні тисяч людей. Скільки ж людей могло загинути внаслідок цілеспрямованого знищення міста та його інфраструктури Сталіна знову не хвилювало.

Наказ Ставки ВГК від 17 листопада 1941 р. «Про створення спеціальних команд по руйнуванню і спалюванню населених пунктів в тилу німецько-фашистських військ» наказував «руйнувати і спалювати дотла всі населені пункти в тилу німецьких військ на відстані 40–60 км в глибину від переднього краю і на 20–30 км вправо і вліво від доріг...» [28]. Цей документ прямо наказував Червоній армії вдаватися до особливо жорстоких і підлих методів тероризування власного населення і знищення його житла напередодні зими. Виконання цього наказу вигнало на лютий холод взимку 1941–1942 рр. не стільки німців, скільки місцевих мирних жителів. Про таке зневажливе ставлення до життів власних громадян ми можемо казати як про ще одну форму терору над ними.

По-третє, для реалізації тактики спаленої землі був також розгорнутий так званий «партизанський рух». Про його масштаби та особливості у 1941 р. йшлося вище, але важливим є те, що цей рух з числа оперативних

співробітників НКВД-НКДБ поодинокими терактами проти німців провокував окупаційну владу на терор проти цивільного населення.

Згідно з матеріалами «особливої папки» ЦК КП(б)У, спочатку цивільне населення України не сприймало радянських партизанів усерйоз, мовляв, якщо навіть армія виявилася нездатною протистояти вермахту, то чого можна чекати від цих розрізнених груп. За інформацією радянських розвідників, населення допомагало червоним партизанам, постачаючи їм продовольство через побоювання вбивства ними німецьких солдат, адже у цьому випадку окупанти розстрілювали 8–10 осіб цивільних [87, с. 143]. Г. Чавчавадзе з цього приводу писав: «Народ свій вони не захищали. Вони жили на утриманні з його мізерного достатку і здебільшого підводили його під удар» [22, с. 402].

16 вересня 1941 р. начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту фельдмаршал Кейтель видав наказ «Про придушення комуністичного повстанського руху». Як зазначалося у ньому, на окупованих територіях «людське життя нічого не варте, і вплив залякування може бути досягнутий тільки незвичною жорстокістю». Наказувалося за одного вбитого німецького солдата страчувати 50–100 цивільних. 16 грудня 1942 р. Кейтель підписав наказ про боротьбу з партизанами, де підкреслювалося: «тут ідеться про те, «бути чи не бути», «ця боротьба не має нічого спільного з солдатським лицарством чи умовами Женевської конвенції» [34, с. 9]. Але Й. Сталін все ж домігся свого: саме насильницькі дії та масові страти гітлерівцями місцевих жителів поступово ставали причиною формування стійкого неприйняття загарбників населенням більшої частини України.

По-четверте, окрім провокацій німців, партизанські загони і самі тероризували цивільне населення. Наприклад, зі стенограми доповіді командира партизанського загону І. Копенкіна стає відомо, що «під час стоянки в селах... розстріляли завербованих німецькою розвідкою п'ять чоловік, старост – два, лояльно налаштованих до німецької влади і церковників – 17, дезертирів – 3. З них розстріляно 5 завербованих німецькою розвідкою, прізвища яких не пам'ятаю. Всі завербовані були від 14-ти до 19-ти

років... У с. Велика Обухівка (Полтавська область – М.Б.) проживає сім'я в складі батька, матері і чотирьох синів віком від 19-ти до 26 років... Батько і четверо синів були взяті і розстріляні в лісі... Колишній учитель, прізвища якого не пам'ятаю, німецькою владою призначений старостою, якого по виїзді з села розстріляли... Старшина Мезенцев, напившись, вийняв пістолет і намагався згвалтувати дівчину, яка втекла, тоді він згвалтував її бабусю, якій було 60–65 років...» [5, с. 112, 196]. Після цього загін Копенкіна продовжив свій рейд: уникаючи відкритих зіткнень з німцями, вони нещадно розправлялися з усіма, хто, на їхню думку, так чи інакше підтримував окупаційний режим, а комуністична пропаганда всіляко героїзувала виконавців цього терору.

Але чи не найбільше під репресивну хвилю потрапили військові та їх сім'ї. Протягом війни Верховний Суд та Президія Верховної Ради СРСР корегували повноваження репресивних органів і, передусім, військових трибуналів, а також здійснили перекваліфікацію злочинів. Це, перш за все, пояснювалося необхідністю вживати запобіжні заходи щодо масового дезертирства червоноармійців [99, с. 222].

Мабуть, Сталін щиро не міг зрозуміти, чому захлинаються контрнаступи на Західних фронтах. Як більшовик, він міг дати тільки одне звичне пояснення – шкідництво і знав лише один спосіб боротьби з цим – розстріл. За період з 29 червня по 1 липня 3-м відділом лише Південо-Західного фронту по 6-му стрілецькому корпусу було розстріляно 100 чоловік дезертирів. Також 101 особу було розстріляно за дезертирство командирами частин з числа тих, хто втік із фронту [19].

Тільки за неповні чотири місяці війни (з 22 червня по 10 жовтня 1941 р.) за вироками військових трибуналів і Особливих відділів НКВС, згідно довідки Мільштейна – Берії про кількість заарештованих і розстріляних військовослужбовців, був розстріляний 10 201 військовослужбовець із 657 364 осіб, затриманих на всіх фронтах [31]. Як видно, переважна більшість військовослужбовців, затриманих особливими відділами і загороджувальними

загонами, все-таки не репресувалася, а відправлялися назад на фронт. Вочевидь тому, що навіть Сталін не міг дозволити розстріляти 650 тис. солдат за чотири місяці війни. Однак 10 201 чоловік — це практично дивізія. Всього ж за роки війни тільки військовими трибуналами було засуджено 994 тис. військовослужбовців [77, с. 27], з яких близько 170 тис. людей розстріляно [20, с. 618]. Це вже 12 дивізій розстріляних.

Якщо залишити мораль осторонь, то з точки зору радянського законодавства більшість цих розстрілів були цілком законними. Стаття 193 КК РРФСР 1926 р. передбачала «за здачу в полон, що не викликана бойовою обстановкою, розстріл з конфіскацією майна». Вона коментувалася так: «У певних випадках обстановка на полі бою може скластися так, що опір по суті є неможливим, а знищення бійців безцільним. У цих випадках здача в полон є актом допустимим і таким, що не може викликати судові переслідування». З огляду на це більшість тих 2,3 млн випадків 1941 р. цілком ймовірно потрапляли під дію цієї статті. Важко уявити, що опір кількох тисяч армій з усім озброєнням і запасами «був, по суті, неможливим». Але очевидно, що автори закону просто уявити собі не могли, що розстрілювати власних полонених доведеться мільйонами. Тому немає нічого дивного, що більшість затриманих все ж відправлялися назад на фронт.

Тим не менш, Радянський Союз, мабуть, єдина країна, яка оголосила своїх військовополонених зрадниками батьківщини. Фраза «у нас полонених немає, є тільки зрадники» (або «Радянський Союз не знає полонених, а знає лише мертвих і зрадників») іноді приписується Сталіну. Однак її авторство не є важливим, це не змінює суті справи і не скасовує правдивість цього вислову. Йосипу Віссаріоновичу доля співвітчизників, які потрапили до полону була глибоко байдужа. Начальник Головного політичного управління Мехліс вважав, що кожна радянська людина, що опинилася перед загрозою полону, зобов'язана була покінчити життя самогубством, тобто він вимагав, щоб до всіх мільйонів загиблих на війні додалося ще декілька мільйонів самогубців.

Доля сотен тисяч полонених була вирішена ще до війни. Перші репетиції таких акцій відбулися відразу після закінчення радянсько-фінської війни, тому подальші дії були цілком закономірними. За міжнародним правом військовий полон не вважався злочином. Крім того, є певна різниця між поняттями «потрапити до полону» і «здатися в полон». Неадекватність формули більшовиків полягала в несправедливому припущенні, що всі солдати і офіцери потрапили до полону через власне боягузтво, а не, наприклад, будучи пораненим і без свідомості.

Взагалі статті Кримінального кодексу, що стосуються військових злочинів, носили яскраво виражений обвинувальний характер. Військовослужбовців, що пробиралися поодинокі або малими групами на з'єднання з частинами Червоної Армії, судили за статтями 193–7, 193–8, 193–9 КК УРСР, тобто як за самовільне залишення частини або місця служби, за втечу з частини, за самовільне залишення частини в бойовій обстановці. Багато офіцерів, які вийшли з оточення, були засуджені військовими трибуналами за статтю 193–21 – за «самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень з метою сприяння ворогові» [32, с. 93].

Розширювалася практика заочного засудження військовослужбовців, які перебували за лінією фронту, як зрадників Батьківщини. Підставою для такого рішення були отримані оперативним шляхом зведення про їх нібито антирадянську діяльність. Вирок виносився без будь-якої перевірки, іноді лише за однією заявою.

Найжахливішим актом репресій проти військових можна вважати виданий 28 червня 1941 р. спільний наказ НКДБ, НКВС і Прокурора СРСР, який передбачав притягнення до відповідальності членів сімей заочно засудженого зрадника Батьківщини або Військовими трибуналами, або Особливими нарадами при НКВС СРСР, а також санкціонував позасудові розправи [26]. Одночасно НКДБ і НКВС спеціальними документами уточнювали порядок вислання до віддалених районів членів «сімей зрадників Батьківщини». Це надало право каральним органам притягати до кримінальної

відповідальності повнолітніх членів сім'ї військовополонених, висилати їх до віддалених місцевостей СРСР, а також позбавляти їх державної допомоги та продуктивних карток, що прирікало їх на голодну смерть [32, с. 93]. Крім того, наказ прямо вимагав: «Якщо начальник або частина червоноармійців замість організації відсічі ворогу віддадуть перевагу здатися в полон, – знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними».

Винятково важливим для розуміння способу мислення Й. Сталіна є той факт, що у цьому наказі він не визнав за необхідне навіть згадати про такі високі мотиви на кшталт «захист Вітчизни», «порятунок рідних від фашизму», «відстоювання честі тисячолітньої історії Росії». Просто, без натяків і образ військовослужбовцям Червоної Армії нагадали про те, що їхні сім'ї, якщо вони знаходяться на контрольованій більшовиками території, є заручниками. А погрози знищувати тих, хто здається у полон, «всіма засобами, як наземними, так і повітряними», також не були порожнім звуком. За даними німецького історика Йоахіма Хофмана, радянська авіація атакувала і бомбила переповнені табори для військовополонених, наприклад, під Орлом і Новгород-Сіверським [97, с. 164].

Г. Жуков, будучи командувачем Ленінградським фронтом, 28 вересня 1941 р. віддав наказ № 4976, за яким взагалі підлягали розстрілу сім'ї всіх тих, хто здався в полон, а після повернення з полону солдатів чекала така ж доля. Навіть за мірками того часу майбутній «маршал перемоги» проявив дике самоуправство: ніхто не уповноважував його розпоряджатися життями цивільних людей в тилу. Г. Маленкову навіть довелося втрутитися і своєю владою скасувати жахливе розпорядження. На щастя, реалізація такого наказу на інших фронтах залежала не від нього одного. Так що розрахунок був більше на залякування, хоча дуже показовою була обіцяна кара – розстріл дружини і дітей військовополонених [24].

Але все це не рятувало. Через неготовність до війни і небажання червоноармійців героїчно загинути в ім'я батьківщини, дуже швидко в полоні опинилися більше 2 млн червоноармійців. Це стало несподіваною та великою

проблемою для окупаційної влади: цих військовополонених потрібно було десь утримувати і якимось годувати. Всі запаси продовольства були вивезені або знищені радянською владою. Якщо селяни ще мали якісь власні припаси, то міське населення і військовополонені потерпали від голоду і навіть помирали.

Становище радянських військовослужбовців у нацистському полоні визначила відмова СРСР від будь-якої співпраці з Міжнародним Червоним Хрестом, що унеможливило надання допомоги, перш за все продовольством і медикаментами, полоненим червоноармійцям. Оскільки більшовикам потрібно було не допустити, щоб їх солдати шукали порятунку в полоні у класового ворога, то радянський уряд уже в 1917 р. не вважав себе зв'язаним Гаагськими конвенціями про закони і звичаї війни, а в 1929 р. відмовився і від ратифікації Женевської конвенції про захист військовополонених. Однією з причин цього була також незгода з поділом полонених за національною ознакою, адже це суперечило принципам інтернаціоналізму. Це дозволило нацистам використати цей факт і залишити радянських полонених без захисту та контролю з боку Міжнародного Червоного Хреста та інших організацій.

Правда, слід зазначити, що у 1931 р. нарком закордонних справ М. Литвинов заявив, що СРСР приєднується до однієї з прийнятих в Женеві конвенцій 1929 р. «Про поліпшення долі поранених і хворих військовополонених». Уже 27 червня 1941 р. СРСР прийняв пропозицію Міжнародного Червоного Хреста про обмін відомостями між Німеччиною і СРСР про загиблих, поранених і полонених за умови взаємності. А 17 липня 1941 р. СРСР в урядовій ноті, переданій Німеччині через Швецію, заявив, що приєднується до Гаазької конвенції, так само за умови взаємності. Однак ця нота була відхилена Німеччиною. Пізніше Радянський Союз двічі – 25 листопада 1941 р. і 27 квітня 1942 р. – заявляв про виконання принципів Гаазької конвенції щодо німецьких військовополонених, одночасно звинувачуючи німецьку сторону в недотриманні її [100, с. 173-174]. Причому в другій ноті зазначалося, що СРСР приєднався до Гаазької конвенції *de facto* (що це означає в рамках міжнародного права не зовсім зрозуміло).

Однак доля радянських військовополонених була вирішена як Сталіним, так і нацистським керівництвом Німеччини ще до початку війни. Німці також відкрито порушували конвенцію (в ній прямо було вказано, що незалежно від того, є країна, звідки полонені, стороною Конвенції чи ні, до них має бути однакове ставлення, як і до військовополонених тих країн, які беруть участь в Конвенції). Але свідоме рішення Сталіна не полегшувати долю радянських військовополонених в значній мірі відіграло роль в тому, що вони були приречені на загибель. Тим паче, що, не дивлячись на запевнення СРСР про виконання принципів Гаазької конвенції щодо німецьких військовополонених, його дії були протилежними: вбивства німецьких полонених були навмисним кроком, розрахованим на масові розправи німців над радянськими військовополоненими.

Фактично відмовившись від своїх бійців, Сталін сприяв їхній масовій загибелі. Для влади не існувало будь-якої моральної дилеми в цьому питанні: скільки б життів не стояло на кону, принесення їх у жертву буде завжди доречно.

В. Гриневич також вказує, що окремих репресивний тиск був спрямований проти української інтелігенції, яка у 1942 р. знову поставила питання про реформування української мови та правопису, а також проти творчої еліти. Наприклад, О.Довженко у 1942 р. в повісті «Перемога» розповідав про героїчні дії військової частини, особовий склад якої практично повністю склали українці. Ознайомившись з твором, керівник Агітпропу при ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав його різкій критиці «за штучний відрив» боротьби українського народу від боротьби російського та інших народів СРСР. Він заборонив друкувати повість як «політично помилкову і шкідливу» [60, с. 408]. Втім, коли українська інтелігенція, евакуйована з території України, намагалась таким чином активізувати патріотичні почуття людей, то тих, хто залишились на окупованій території, хвилювало лише питання виживання.

3.3. Особливості застосування репресій проти німецької національної меншини.

Доля етнічних німців України під час німецько-радянської війни характеризується переломними моментами, пов'язаними із зміною влади. Двічі вони зазнали репресій з боку радянської влади: на початку війни та в середині 1940-х рр.

Деякі історики, вважаючи, що депортація німців виникла спонтанно на початку війни, наводять один особливий для тієї політичної ситуації випадок. 31 червня 1941 р. судом Автономної республіки німців Поволжя був засуджений до 6 років ув'язнення дехто І. Білоусов «за шовіністичний випадок проти німців, які проживають в СРСР» [92, с. 276]. Проте російський дослідник А. Савін на основі архівних документів довів, що «концепція німецької діаспори як шпигунської і диверсійної бази» була сформульована ще у середині 1920-х рр. У 1924 р. в ОДПУ Г. Ягода й А. Артузов підготували циркуляр «Про німецьку розвідку та боротьбу з нею». Через рік Артузов надіслав Дзержинському комплекс документів «про діяльність німців СРСР», де наголошувалося, що «під прикриттям угоди в Раппало німецька розвідка почала безкарну шпигунську діяльність на території СРСР». Роль «прикриття» нібито виконували дипломатичні представництва і гуманітарні організації, а «багатомільйонне населення німецького походження» були «природною» базою шпигунства [90, с. 29]. Формування цієї концепції А. Савін пояснює зривом радянської авантюри щодо «експорту» революції до Німеччини і прийняттям нею «плану Дауеса», внаслідок чого відбулася переорієнтація зовнішньої політики на Захід [90, с. 30].

Як зазначає Б. Чирко, «працівники земельних та податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували розглядати німецькі колонії як центри, де панують заможні та куркульські елементи», а тому реалізовували щодо них «жорстку податкову політику» [90, с. 31]. Це зумовило масовий еміграційний процес серед німців УРСР. Але поступово в

країні формується абсолютно абсурдна ситуація, коли німецькому населенню заборонили залишити територію держави, влада якої звинувачувала його в шпигунстві, куркульстві та інших смертних гріхах. Практика примусового повернення німців на місця їхнього попереднього проживання розгорнулася наприкінці 1920-х відразу після початку еміграційного руху. І репресивний тиск посилювався з кожним роком, особливо під час масової колективізації.

Водночас зовнішньополітична ситуація для СРСР погіршилась: у Німеччині до влади прийшов Гітлер, на антирадянській основі відбулося польсько-німецьке зближення, і практично синхронно – у 1933 р. – розгортаються і набирають обертів репресії проти польської й німецької меншин в УСРР [68, с. 4].

Упродовж 1937–1938 рр. в СРСР розгорнулися масові репресії, під які потрапили і представники національних меншин. Дослідники вважають, що розгляд національних аспектів політичних репресій періоду «великої чистки» необхідно розпочинати з матеріалів пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому була зосереджена увага на диверсійній діяльності «японсько-німецько-троцькістських агентів» [68, с. 3]. Розпочав етнічну лінію «Великого терору» наказ №00439 від 25 липня 1937 р. про переслідування запідозрених у шпигунстві німців, який забов'язав місцеві органи НКВС у п'ятиденний строк заарештувати всіх німецьких підданих та політичних емігрантів, які працюють або працювали на військових заводах, підприємствах, що мають оборонні цехи, та залізниці, і в процесі слідства «домагатися розкриття не викритої дотепер агентури німецької розвідки». Це стало наймасштабнішою репресивною акцією проти німецького населення УРСР – так звана «німецька операція», що була складовою «генеральної чистки» радянського суспільства, спрямованої на знищення потенційної «п'ятої колонії» [90, с. 51-52].

Її особливістю була крайня жорстокість. З червня 1937 р. по квітень 1938 р. було засуджено 30 608 осіб, більшість з яких – 24 858 чоловік – до розстрілу [68, с. 20]. В Донецькій області арештовано 4 265 німців, з яких 3 608 – розстріляні. В Дніпропетровській області арештовали 4189 німців. В Одеській

області, за даними товариства «Меморіал», було арештовано 4 002 німців і більше 47% розстріляно [76, с. 62]. В Запорізькій області за обвинуваченням у створенні фашистської релігійної організації тоді заарештовали велику групу німецьких колгоспників. Ці арешти носили безсистемний характер. В окремих селах були проведені одиничні арешти (у Заградівці – 2 особи зі 170 жителів, у селі Розенгарт – 9 із 300 жителів), в інших були масові арешти (Кондратьєвка – 75 осіб із 400 жителів), включаючи батьків і синів) [68, с. 21]. У рамках кампанії проти «організаторів отримання гітлерівської допомоги» великий удар спрямовувався проти німецького духовенства та інтелігенції. А. Айсфельд та В. Мартиненко наголошують, що навіть тимчасова відлига у німецько-радянських стосунках після 23 серпня 1939 р. ніяк не вплинула на становище німецької етнічної спільноти в СРСР [79, с. 602].

У 1939 р. радянським урядом був проведений всесоюзний перепис населення. За його даними, в УРСР проживало 30 946 218 осіб, з яких 23 667 509 українців (76,5%), 4 175 299 росіян (13,5%), 1 532 776 євреїв (4,9%), 392 458 німців (1,3%), 357 710 поляків (1,2%) [3, с. 68]. Значна частина німців – близько 90 тис., проживала в сільській місцевості на території трьох національних районів: Люксембургського, Молочанського та Рот-Фронтонського, а також 32 національних сільських рад. В Дніпропетровській області у 1939 р. приживало 26159 німців [3, с. 68].

На думку українських дослідників М. Коваля і П. Медведка, з урахуванням новоприєднаних західних областей в 1939 р. загальне число українських німців складало приблизно 600 тис. чоловік [80, с. 125]. Як вказує Б. Чирко, приєднані польські німці переважно розглядалися радянською владою як колишні громадяни країни «імперіалістичного» світу. Ці «обставини» викликали у партійного апарату занепокоєність та прагнення не допустити ймовірну, гіпотетичну можливість здійснення ними «антирадянської» та «шпигунської» діяльності. В результаті, щодо цієї категорії громадян, як і взагалі до німецького населення, продовжувалися здійснюватися масові арешти, депортації та інші форми репресивних акцій. З

початком німецько-радянської війни становище етнічних німців в Радянському Союзі ще більше ускладнюється [98, с. 85].

Нова хвиля репресій проти німецького населення УРСР починається у перші дні німецько-радянської війни. Органами безпеки проведено арешти різних категорій громадян СРСР, іноземців і осіб без громадянства, котрих розглядали як потенційну загрозу. Заарештовували й депортували німецьке населення різних регіонів УРСР. Перші їх арешти відбулися вже 22 червня 1941 р. Наприклад, 25 червня в с. Мюнхен Одеської області було заарештовано Є. Маєра, колгоспного пастуха, якого засудили на 10 років ВТТ. 26 червня в с. Карлсруе Миколаївської області заарештували колгоспного бригадира Х. Руфа. Засудили його на 5 років виправно-трудоих табрів у Новосибірській області. Правовою підставою для цього був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про місцевості, де оголошено воєнний стан» [81, с. 94].

Вже 4 липня 1941 р. НКВС і НКДБ СРСР видали спільну директиву «Про заходи з виселення соціально-небезпечних елементів із територій, де оголошено воєнний стан» [23]. Технологія виселення була наступною: «соціально небезпечних» осіб викликали до міліції, де вони давали підписку протягом 48 годин залишити територію проживання. В інакшому випадку їх виселяли примусово в адміністративному порядку [90, с. 65]. Справедливості заради треба зазначити, що етнічні категорії або конкретні соціальні групи в указі не були відображені, але очевидно та логічно, що в умовах війни з Німеччиною «соціально-небезпечними елементами», перш за все, були визнані саме німці.

Крім арештів, проти німців як «соціально-небезпечних елементів» на початку війни була застосована і така форма репресії як депортація. Згідно бойового донесення від 3 серпня 1941 р., що було адресоване особисто Сталіну, десь в районі Дністра «німецьке населення стріляло з вікон по відступаючим нашим військам... Фашистські війська в німецькому селі

зустрічалися хлібом-сіллю... Просимо дати вказівки про негайне виселення неблагонадійних елементів» [35].

Сумнівно, що такі інциденти, як обстріл червоноармійців цивільними німцями, мали місце. Бої з Червоною армією на західному кордоні вели українці, латиші, латвійці, які хотіли скористатися ситуацією і створити незалежну національну державу, але не російські німці, які не прагнули на території СРСР створити «Маленьку Німеччину», тим більше десь «на Дністрі». Та й чому в бойовому донесенні не уточнені населені пункти, адже для таких документів завжди характерні точні дані? Також викликає сумнів і та безпорадність військових перед німецькими колоністами, які раптом так зухвало наважилися відкрити вогонь по відступаючим червоноармійцям. Втім, багато частин розбігалися при перших пострілах.

Так чи інакше, але лаконічна резолюція під документом зазначила: «Т-щу Берия. Надо выселить с треском. И. Ст.». Ще нижче позначка секретаря: «Наркомові повідомлено 25.VIII.41 р.».

Першими примусового виселення зазнали німці Криму. Правда, цей процес розглядався як евакуація в примусовому порядку. 14 серпня Ставка ВГК Червоної армії ухвалила директиву № 00931 «Про формування та завдання 51-ї Окремої армії», в якій, зокрема, наказувалося «очистити негайно територію Криму від місцевих жителів–німців й інших антирадянських елементів» [9]. Невже в умовах бойових дій, окрім німецького населення, з Криму не було кого або чого евакуювати? Адже євреїв не вивозили, хоча вже і знали про їхню подальшу долю.

Взагалі, арешти у Криму розпочалися з перших днів війни, вочевидь, за наперед підготовленими списками «підозрілих елементів». Внаслідок «чистки оборонних об'єктів від соціально чужого і політично підозрілого елементу» було заарештовано 370 осіб. Найчисельнішою групою серед затриманих були звісно німці – 198 осіб (на 10 вересня – 225). Їм поступалися росіяни – 104 особи, татари – 22, євреї – 19; болгари – 7, поляки – 4, румуни – 3, греки – 3, іранці – 3, італійці – 2, угорці та австрійці – 2, чехи – 1. Дані щодо розподілу

обвинувачень виглядали таким чином: шпигунство на користь Німеччини – 28, Туреччини – 10, Японії – 15, Італії – 2, Румунії – 2, Ірану – 3, тероризм – 11, диверсії – 4, повстанство – 7, шкідництво та саботаж – 3, дворушництво – 9, панікерська проницька агітація – 276 [43, с. 157]. Розгляд справ майже чотирьох сотень ув'язнених затягнувся до березня 1942 р. Причиною цього начальник слідчого відділення НКВС Криму назвав «відсутність належної документації антирадянської діяльності, що проводилась обвинуваченими, в результаті чого необхідно було активно займатися внутрикамерною агентурною роботою» [43, с. 158].

Впродовж серпня – вересня 1941 р. з Криму до Орджонікідзевського краю було депортовано 61184 особи німецької національності (історик М. Бугай пише про 65 тисяч). Протягом декількох днів вони були змушені жити на вокзалах, очікуючи ешелон. На збори німецьким сім'ям відводили від двох годин до двох днів. За цей час деякі з них навіть намагалися встигнути продати своє майно. Згідно донесень, «звістка про евакуацію розбурхала німецьке населення, мали місце факти відмови, панічні і провокаційні розмови... Комендант радгоспу Гертер, будучи вже на вокзалі, заявив: «Хай подякує секретар парторганізації, що мене висилають, я б їх перших стріляв у спину». Колгоспник Яків Ріда заявив: «Треба чинити опір евакуації, так як нас повезуть і викинуть в море». Дауб Марія, чоловік якої був репресований за контрреволюційну діяльність, закликала німців спалювати майно, що залишилося. Гауфлер Марія заявила: «Нехай відправляють нас подалі, вони думають, що Гітлер туди не прийде. Все одно рано чи пізно прийде той час, коли ми почнемо з ними розправлятися» [72, с 356].

З 1 січня по 14 травня 1942 р. депортували ще 138 італійських родин, чисельністю 438 чоловік. Протягом лютого – березня 1942 р. було уточнено додаткові списки осіб, які підлягали арешту (126 чол.) та виселенню (894 сім'ї). Навіть відсутність транспорту не завадила цьому, а лише призвела до переносу операції з виселення «ворогів радянської влади» з 10 на 11 квітня 1942 р. Сама акція «зачистки» прифронтової полоси від «неблагонадійних»

тривала всього 12 годин. За цей час було заарештовано 73 особи і виселено 779 сімей, загальною кількістю 2129 чоловік. Разом з ними протягом 4–10 квітня 1942 р., змушені були залишити Керченський півострів і переселитися до Казахстану та Туркменської РСР іноземнопіддані греки та турки згідно директиви № 157 від 4 квітня 1942 р., суть якої вмістилася в декілька рядків: вони були зараховані до «державно-небезпечних елементів», і наказувалось «негайно розпочати очищення Новоросійська, Темрюка, Керчі... від антирадянських, чужих і сумнівних елементів». Досвід масових етнічних чисток в Криму знадобився чекістам в травні 1944 р., коли було депортовано 180 тис. кримських татар [43, с. 160-164].

У середині серпня 1941 р. відбувалися також депортації німців з Правобережжя. Зараз невідомо, який нормативний документ став підставою для цього. Але його наявність безперечна, як і проведення депортації за національною ознакою, оскільки людей етапували без того, щоб їх було заарештовано. Про це виселення йдеться в спогадах менонітів, які були безпосередніми учасниками тих подій [80, с. 129]. 15 серпня 1941 р. 2500 мешканцям менонітських колоній правобережної частини Дніпропетровщини уникнути примусового виселення допомогли частини вермахту [86, с. 222]. За спогадами Р. Пенера, німецьке командування знало про існування німецьких населених пунктів у південному районі і спрямувало механізований підрозділ у напрямку Хортиці. 18 серпня цей підрозділ узяв довколишні менонітські села під контроль [79, с. 607].

26 серпня 1941 р. вийшов наказ, за яким 3200 мешканців Дніпропетровщини вислали до Алтайського краю. Туди ж 2 жовтня депортовали ще 6000 етнічних німців з Одеської області. Кількасот німців, репресованих на початку вересня 1941 р. в позасудовому порядку за «контрреволюційну діяльність» у Ворошиловградській області, прибули 20 жовтня 1941 р. до В'ятлагу. Протягом року вони чекали вироків суду. Половина з них загинули від голоду, холоду та хвороб [79, с. 608].

Постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про німців, які проживають на території Української РСР» від 31 серпня 1941 р. вимагала «заарештувати німців, які перебувають на обліку як антирадянський елемент на території Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, а решту працездатного чоловічого населення віком від 16 до 60 років мобілізувати до будівельних батальйонів для використання в східних областях СРСР» [12]. В результаті було сформовано 13 будівельних батальйонів у складі 18600 чоловік, які використовувалися в Івдельтазі, Солікамбумстрої, Богословстрої і Кімперсайлазі [40, с. 9].

Німецька дослідниця І. Фляйшхауер вважає, що переселення здійснювалися за списками, підготовленими ще восени 1934 р. Стрімкий наступ вермахту не дозволив провести масове переселення німецьких сімей, тому вивозилися, головним чином, чоловіки призовного віку, а сама депортація здійснювалася під виглядом евакуації з небезпечних з огляду на військові дії зон. Вдалося вивезти лише тих німців, які проживали на лівому березі Дніпра. Після окупації України на території рейхскомісаріату «Україна» в Дніпропетровському генерал-комісаріаті нараховувалося 70 тис. етнічних німців [90, с.71].

Як вказує німецький історик А. Айсфельд, «доказів провини, достатніх для засудження заарештованих, як правило, не вистачало або взагалі не було. Тому слідство могло тривати кілька місяців, часто – понад рік». Та й механізм фальсифікації справ у 1941–1942 р. був ідентичним і шаблонним. Допити самих німців, заарештованих літом – осінню 1941 р. були датовані березнем – квітнем 1942 р., тобто коли вони вже перебували в таборах Івдельлагу [90, с. 66].

Усі подібні репресивно-слідчі дії НКВС–НГДБ мали суто формальний характер, обвинувачення не потребувало доказів, бо легко їх фальсифікувало, а слідчі дії не мали на меті знайти винних: винні у тому, що «куркулі», що отримували «гітлерівську допомогу», що мають зв'язки із німецьким

консульством, родичів у Німеччині, або ж шаблонні та стандартні звинувачення для всього простору Союзу: контрреволюційна діяльність, агітація, саботаж, колабораціонізм тощо. Р. Бауера, мешканця Запорізької області, заарештували у вересні 1941 р. за звинуваченням «має родичів у Німеччині», а О. Брандта, вчителя з Макіївки – за звинуваченням «має родичів у Німеччині, з якими листувався». Бауера вислали до Новосибірської області на 5 років, а Брандта було засуджено до розстрілу (вирок виконано 10 листопада 1942 р.). Ф. Ваала заарештували 5 вересня за звинуваченням: «німець за національністю і має зв'язки з духовенством». 13 лютого 1943 р. його засудили до 8 років позбавлення волі, хоча він ще 18 жовтня 1942 р. помер в ув'язненні у м. Челябінськ. І. Арендта затримали 9 вересня за звинуваченням «син зрадника Батьківщини» [79, с. 602]. О. Дорн із Сумської області заарештували 23 серпня 1941 р., лише у травні 1942 р. її звинуватили в поразницькій агітації і тільки у січні 1943 р. відправили у ВТТ на 10 років [81, с. 94].

Принагідно варто зауважити, що репресії народів з країн, з якими велася війна, здійснювалися не тільки в СРСР. Право будь-якої держави вживати заходів, необхідних для забезпечення своєї територіальної цілісності, незаперечно. Мобілізація економічних і людських резервів для посилення військової сили є адекватним методом. Обмеження загальногромадянських прав в умовах воєнного часу також є неминучим. І в умовах Другої світової широко застосовувалося обмеження громадянських і політичних прав населення, хоча Гаазька конвенція про закони і звичаї ведення війни діяла ще з 1899 р., а Женевські конвенції – з 1864 р. Так, 19 лютого 1942 р. Рузвельт підписав указ № 9066 [36], і 120 тис. етнічних японців (третина з яких діти), які проживали в США, вирушили в табори для інтернованих. Під тиском Вашингтона канадський уряд прийняв аналогічне рішення: в результаті 85 тис. канадців японського походження опинилися у таборах. Були інтерновані 11 тис. американців німецького походження та 3 тис. італійського походження. Однак вже 2 січня 1945 р. закони про виселення були скасовані. Інтерновані

почали повертатися до своїх будинків. Провина цих людей полягала лише в етнічному походженні, а в розмовах вони турбувалися про своїх родичів, що залишилися в Німеччині та Японії. Останній табір був закритий в 1946 р. [37]. Спецкомісія США визнала, що таке рішення було засновано на «расових забобонах, військовій істерії та провалі політичного керівництва», рекомендувала відшкодувати 20000 доларів кожному з офіційним вибаченням. Також був заснований публічний освітній фонд, щоб не допустити повторення подібної ситуації [38]. Виплати тривали з 1990 по 1998 р. на загальну суму в 1,6 млрд доларів.

Після Другої світової війни судетські (більше 3 млн) і карпатські німці (близько 500 тис.) були вигнані з Чехословаччини без компенсації їхнього майна (помешкання, домашньої худоби, великих підприємств, заводів, фабрик, великих площ земельних угідь). Вони оселилися в різних районах Німеччини та Австрії (це супроводжувалося численними жертвами серед мирного населення, «маршами смерті» і т.п.) , а звільнені землі були заселені чехами.

Тому говорити про репресії німців тільки з боку радянської влади було б необ'єктивно. Всупереч нормам міжнародного права всі країни оцінювали співпрацю мирного населення з окупаційною владою як колабораціонізм. Але сталінський «тріск» нищівним штормом пронісся над 363 тисячами радянських німців, кинувши їх на Схід, назустріч наступаючим морозам, без права повернутися, без компенсацій і вибачень. В СРСР така співпраця, зазвичай, кваліфікувалося як «зрада Батьківщини». І особливо були поширені превентивно-репресивні заходи, які порушували і міжнародні норми, і кримінально-процесуальний кодекс. Причому в країні розгорнулася така мобілізація сил, таку кількість рухомого складу і ресурсів було кинуте на реалізацію вказівки вождя «виселити з тріском», ніби від успіху цієї операції залежало становище на діючих фронтах.

Та й процес реабілітації в СРСР був довгим і важким. У 1955 р. вийшов указ «Про припинення обмежень в правах німців і членів їх сімей, які

перебувають на спецпоселенні». Але заборона на повернення знята не була, а питання повернення конфіскованого майна навіть не розглядали. У 1964 р. Указом про часткову реабілітацію німців і скасування депортаційного Указу заборона на повернення до колишніх місць проживання була знята, але не рекомендувалося. У 1972 р. вийшов указ, який передбачав вільний вибір постійного місця проживання для німців, однак цей указ навіть не був опублікований [33].

Хронологічно наступною була депортація із Запорізької, Ворошиловградської та Сталінської областей відповідно до постанови ДКО №702сс від 22 вересня 1941 р. Із запланованих 109 487 осіб НКВС зміг вивезти до Казахстану й Новосибірської області лише 79 589 осіб. Із Запорізької області до Казахської РСР було вивезено 32 032 із запланованих 53 566 німців. П'ять ешелонів на 17 523 особи було скасовано, тому що Правобережна частина Запорізької області також вже перебувала під контролем окупаційних військ. У Ворошиловградській області із запланованих 13 000 німців вивезли 9858 осіб. Зі Сталінської області із 36 380 німців відправлено 35 477 осіб [79, с. 608-609].

Після депортаційної паузи навесні 1942 р. на тимчасово звільнених територіях УРСР органи НКВС знову почали проводити арешти та масові виселення осіб, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Серед них були і рештки етнічних німців східних областей України. Ще у грудні 1941 р. Л. Берія підписав наказ №001683 «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника». Хоча в ній не було жодної згадки про етнічних німців, цікаве та цинічне формулювання «обслуговування місцевостей» ховало в собі все ті ж депортації та репресії проти будь-яких «підозрілих та ворожих елементів». Але через погіршення військово-стратегічної ситуації у травні 1942 р. у більшості районів Сталінської та Харківської областей НКВС не мало можливості продовжувати роботу. Разом з тим військові ради армій вимагали від НКВС виселення німецьких сімей з прифронтових районів Харківської області. Таких сімей

було зареєстровано 420. Загальна кількість осіб становила понад 1500. Серед них: жінок – 500 осіб, дітей до 16 років – 770, літніх чоловіків – 180 [79, с. 608-610].

Пізніше органи, керуючись циркулярами «Про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території» від 18 лютого 1942 р., розпочали арешти громадян, які «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах»; надавали ворогові відомості, що становили військову або державну таємницю; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням. І якщо ці акти можна виправдати воєнною необхідністю та потребою покарання колабораціоністів, то арешти 1941 р. були, на думку чекістів, превентивними мірами, направленими на унеможливлення людьми вчинення гіпотетичного злочину. Абсолютно абсурдна протизаконна ситуація, коли людину засуджують за те, що вона могла б гіпотетично зробити.

Після окупації України німецька сторона реєструвала німців з радянським громадянством як «фольксдойче» (т. зв. «Список німецьких громадян»). Вони були однією з найактивніших груп населення, що з наближенням фронту тікали на Захід. у квітні 1944 р. розпочалось організоване очищення дистрикту від фольксдойче. Лише зі Львова ешелонами на захід було евакуйовано близько 20 тис. осіб. Частина фольксдойче, переважно люди похилого віку, все ж таки залишилась, з острахом чекаючи на радянську владу [82, с. 250]. Практично в кожній родині раніше хтось був арештований, і повернення НКВС нічого доброго етнічним німцям не передбачало. Нові арешти у вересні 1943 р. відбулися саме серед цих етнічних німців, які не забажали покинути батьківщину, ухилилися від адміністративного переселення й залишилися в Україні. Але в СРСР підписання фольксліста кваліфікувалося як зрада батьківщині, і фольксдойче, які знову опинилися в зоні дії радянської адміністрації, як правило, арештовувалися органами держбезпеки і судилися саме за відповідною ст. 541

«а» КК УРСР [99, с. 222]. В графі «звинувачення» вказувалось «особа німецької національності, яка тимчасово перебувала на окупованій території».

«В даний час проводиться негласний облік «фольксдейче» на всій території України, звільненій від противника. По Києву вже враховано 184 людини. НКВС вважає за необхідне всіх заарештувати. На кого буде достатньо підстав, – судити, інших разом із сім'ями виселяти до Алтайського краю. Висилати також сім'ї тих «фольксдейче», які будуть засуджені судом. Прошу Ваших вказівок». Й. Сталін відповів на це резолюцією: «Всіх заарештувати, утримувати в спецконцтаборі та використовувати для робіт» [30]. 7 січня 1944 р. Л. Берія підписав наказ про організацію в Красноярському краї спеціального табору НКВС для «фольксдойче», виявлених на території України.

Як доводять А. Айсфельд та В. Мартиненко, плани Гітлера щодо війни проти СРСР ніяк не можна було пояснити його прагненням полегшити долю радянських німців: в Генеральному плані «Ост» для них такої ролі не передбачалося [79, с. 595]. А. Ліньов говорить про те, що суперечливість політики німецької влади щодо цього питання не дає підстав стверджувати про їх привілейоване становище. Не маючи вибору, вони стали частиною людських ресурсів, які використовувало керівництво Німеччини для досягнення своїх цілей [76, с. 62].

Серед мотивів співробітництва фольксдойче з окупаційною владою науковці називають незадоволення радянською владою, репресії і чистки попередніх років, розкуркулювання, насильницьке насаджування одностороннього, створення обстановки тотальної підозри та страху, ліквідацію інтелігенції та атеїстичну політику держави. Але створити великі збройні формування з етнічних німців, які жили в Україні (як і всіх німців, які жили в СРСР), на зразок РВА, національних, козацьких чи мусульманських частин німецькому командуванню не вдалося, і це характеризує ступінь співробітництва фольксдойче. Водночас, В. Мартиненко справедливо вказує на брак чоловіків у німецьких колоніях, оскільки значна їх частина ще у 1941 р. була мобілізована до будівельних батальйонів [86, с. 226].

В результаті всіх мобілізацій більшість німців знаходилася на об'єктах НКВС. Тільки на семи з них до початку 1944 р. працювало понад 50% всіх мобілізованих (Бакалстрой – 20 тис., Богословлаг – 9 тис., Усольлаг – 8,8 тис., Воркуталаг – 6,8 тис., Солікамбумстрой – 6,2 тис., Івдельлаг – 5,6 тис., Востураллаг – 5,2 тис.). У 22 таборах використовувалася праця 21,5 тис. німкенів (на 1 січня 1944 р.). Практично повністю з мобілізованих німкенів склалися робітничі колони при таких таборах як Ухтоїжемлаг (3,7 тис.), Унжлаг (3,3 тис.), Усольлаг (2,8 тис.), Джідастрой (1,5 тис.), Понишлаг (0,3 тис.). За приблизними підрахунками за період з 1941 по 1945 рр. до трудармії було мобілізовано понад 316 тис. радянських німців, без урахування репатрійованих, мобілізація яких проходила після закінчення війни. Через відсутність навичок роботи на виробництві було закономірним невиконання норм виробітку, оскільки більшість трудармійців були колгоспниками із південних районів України, які не мали робочих спеціальностей і кваліфікацій. Станом на 1 січня 1944 р. менше третини з них були кваліфікованими фахівцями. Праця загальної маси мобілізованих німців використовувалася на виробництві (77,1%) і лише незначна частина (5,8%) перебувала в складі обслуговуючого персоналу. Близько 15% трудармійців не виходило на роботи через хвороби [54, с. 283-287].

Російський дослідник історії етнічних німців Росії А. Герман вказує, що самі німці-трудармійці по-різному оцінювали своє становище. Старше покоління сприймало «трудармію» як чергову ланку репресивних антинімецьких кампаній. Своєю образою та протест проти несправедливості, важких умов праці та життя вони висловлювали дезертирством, відмовою від робіт тощо. Людей молодших, вихованих на соціалістичній ідеології, найбільше зачіпало, що їх, радянських громадян, позбавили можливості захищати батьківщину зі зброєю в руках, незаслужено ототожнили з нацистами та звинуватили в пособництві агресорові. Ці люди поведінкою та працею переконували представників влади у своїй лояльності, наївно сподіваючись, що ця помилка буде виправлена [54, с. 290].

Але переслідування німців не закінчувалися і в самих таборах. Наприклад, тільки в четвертому кварталі 1942 р. і лише у Вятлазі до кримінальної відповідальності був притягнутий 121 німець: за «контрреволюційні злочини» – 35, за «контрреволюційний саботаж» (відмова від роботи, членушкодження, свідоме доведення себе до виснаження) – 32, за дезертирство – 8 [54, с. 291]. Загалом втеча трудармійців з робочих колон була поширеним явищем. У 1942 р. тільки з таборів і з будівництв НКВС було скоєно 160 групових втеч. Більшість втікачів повертали до таборів, передаючи їх справи на розгляд Особливої наради при НКВС, яка зазвичай застосовувала вищу міру покарання. І все ж за 1942 р. 462 дезертира-трудармійця так і не були спіймані [54, с. 291].

Автори монографії «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.» дійшли висновку, що переважна більшість населення радянської країни «із розумінням» ставилася до жорстких заходів влади, навіть і до тих, котрі межували з терором [86, с. 219]. І, на певне, якби партія вказала не на німців, а на коріні народи Сибіру, то більшість населення поставилася би до цього з тим же «розумінням».

Загалом «у порядку профілактичних заходів, пов'язаних з військовою обстановкою, без наявності компрометуючих матеріалів» під час війни було відправлено до спецпоселень і взято під нагляд органів НКВС 159 906 українських німців [18]. А 26 листопада 1948 р. після закінчення термінів ув'язнення чи заслання їх було вирішено не звільняти, а переводити на становище виселенців.

Історики – автори колективної праці «Чорна книга комунізму» вказують, що до 25 грудня 1941 р. загалом по Союзу 894 600 громадян німецького походження були вислані, і більшість з них до Казахстану і до Сибіру. За один рік – з червня 1941-го по червень 1942-го – їхня кількість досягла більше мільйона осіб. Але автори звертають увагу, що їхня загальна кількість була ще більше, якщо врахувати десятки тисяч солдатів і офіцерів німецького походження, вигнаних з Червоної Армії і відправлених до дисциплінарних

батальйонів «трудової армії» до Воркути, Котласу, Кемерово, Челябінську [74, с. 227].

Дослідник Ю. Ніколаєць стверджує, що висунення звинувачення всім представникам певної нації ставило такі дії радянського керівництва не лише поза межі довоєнних депортацій, а й поза межі марксистсько-ленінського вчення. Сталін таким чином продемонстрував вищість національних пріоритетів за соціальні чи класові. Обґрунтування депортацій за національною ознакою являло собою одну з масштабних маніпуляцій етнічними цінностями та історичною пам'яттю, які так часто використовувалися під час війни для мобілізації населення, а також після її завершення з метою формування бажаного ставлення до бойових дій. Депортація німецького населення за національною ознакою стала важливим кроком на шляху подальшої консолідації населення СРСР у війні проти Німеччини та її союзників передусім на основі панславізму. Така депортація також підкреслювала відмову від політики загравання із окремими національними меншинами і свідчила про започаткування курсу на створення так званої «нової історичної спільності» – радянського народу [86, с. 221].

В. Чеботарьова вважає, що «радянська репресивна політика щодо російських німців є геноцидом: штучне створення таких життєвих умов, при яких німці були приречені на асиміляцію, втрату історичної пам'яті, самобутньої духовної та побутової культури». Проте історик А. Герман не згоден з такою оцінкою і вважає, що «депортація» і «трудоармії», безсумнівно, заподіяли німцям СРСР шкоду, завдали глибоку моральну травму. Однак це не можна назвати геноцидом. Німці стали жертвами перестраховки, яка прийняла притаманну сталінському режимові грубу форму в умовах суворої і жорстокої війни. Адже, депортацій в роки війни зазнали десятки народів. В трудоарміях відбували повинність навіть «невинні» народи, зокрема, казахи, узбеки, киргизи, не кажучи про десятки мільйонів політ'язнів» [93, с. 276].

Можливо також, що таким чином радянське керівництво, яке небезпідставно остерігалось окупації всієї території України, мало намір

позбавити противника можливості використати німців-чоловіків в якості потенційних союзників. Науковці справедливо наголошують на тому, що депортації німців в УРСР, здійснені на початку німецько-радянської війни, поклали початок депортаціям, які мали етнічний характер.

Опробований на українських німцях, жахливий експеримент щодо превентивного покарання цілого народу за неіснуючу, гіпотетичну «колективну провину» був перенесений згодом на 14 інших народів і 40 національних груп СРСР загальною чисельністю понад 3,6 млн. чоловік. Більш того, цей радянський за походженням і більшовицький за сутністю злочин було відтворено і в ході «вирішення» німецького питання, коли за «колективну національну провину», а фактично для задоволення територіальних претензій СРСР і його союзників, піддалися вигнанню 15 млн. німців зі Східної Пруссії, Сілезії, Судетської області, Югославії та інших європейських територій. Як і всій практиці фіктивних звинувачень і «покарань» цілих народів, цьому злочину немає і не може бути виправдання [80, с. 126].

Висновки до 3 розділу

В холодній й розважливій стратегії більшовиків народ тривалий час визначався терміном «жива сила», і якщо цю силу було неможливо використовувати ні як призовний контингент, ні як робочий резерв, то й особливої цінності для радянської влади, вочевидь, вона не представляла.

Карально-репресивна машина СРСР напередодні Другої світової війни продовжувала функціонувати, лише на деякий час зменшивши оберти. Презумпція невинуватості в СРСР поступово перетворилася на презумпцію винуватості. Превентивні репресивні заходи із порушенням карно-процесуального кодексу стали нормою буденності. Українці сталінською владою взагалі не розглядалися як цілком лояльні. А з початком бойових дій, і що важливіше – з початком катастрофи 1941 р., червоне колесо закрутилось

з новою силою. І оскільки до людей на окупованих територіях Сталін ставився, як до потенційних зрадників, то і вів себе з ними він відповідно.

Особливо цинічною була так звана «евакуація тюрем» – проведені за інструкцією масові розстріли ув'язнених на Західній Україні у перші дні війни, що стали важливою складовою репресивних заходів радянської держави. Тоді в камерах та у тюремних дворах були знищені від 20 до 22 тисяч людей. Це вдало використала у своїй політиці Німеччина.

Наявні документи свідчать, що чекістські заходи з нейтралізації «антирадянських проявів» готувалися заздалегідь, а наказом їх лише формалізували. Репресії спрямовувалися проти підозрілих осіб, потенційних ворогів, інакомислячих, тих, хто дозволяв собі вголос сумніватися в радянській владі та інших. Доказів, як завжди, не вимагалось. Часто спецоргани діяли на випередження, превентивно заарештовуючи людей, не чекаючи на їхню діяльність проти радянської влади. Зазвичай, такі особи вже були у заздалегідь підготовлених списках.

Також превентивно були й депортовані цілі народи. Депортація ряду малих народів була ще однією ланкою в нескінченному ланцюзі свавілля і злочинів комуністичної влади. Вона мала на меті прискорення асиміляційних процесів в радянському суспільстві, викликати руйнування національних культур, була механізмом сильного деструктивного впливу на національну самосвідомість етносів. Ряд дослідників вважають депортації виправданою військовою необхідністю. Автор праці з цим категорично не згоден. Навантаження транспортного, логістичного, військового, адміністративного апарату для депортації окремого народу, якому нічого не загрожувало і який в силу своєї малочисельності не міг стати чимось вкрай небезпечним, не може бути важливіше, ніж евакуація підприємств, стратегічно важливих об'єктів, фахівців, ресурсів, продовольчих запасів (замість того, щоб знищувати їх), складних сільськогосподарських машин і так далі.

ВИСНОВКИ

Виходячи із поставлених завдань магістерської роботи та ґрунтуючись на опрацьованому та висвітленому матеріалі можна дійти наступних висновків.

Тема репресивної політики радянської влади на початковому етапі німецько-радянської війни (1941–1942 рр.) є надзвичайно актуальною, втім мало висвітленою у сучасній українській та зарубіжній історіографії. Вочевидь, це пов'язано із тим, що вони були не такими масовими (якщо не брати до уваги депортації народів) порівняно з мільйонами загиблих під час бойових дій та нацистської окупації. Чимало дослідників звертаються до цієї проблематики, характеризуючи її лише як складову частину загальної репресивної політики радянської влади, зазвичай акцентуючи увагу на 1937–1938 рр., або ж згадують окремі її аспекти. Можна виділити наукові розвідки таких українських дослідників, як В. Мартиненко, В. Клец, А. Ліньов, О. Бажан, Р. Подкур, І. Федущак, О. Романів, Т. Вронська, котрі висвітлюють окремі питання здійснення репресій серед населення УРСР у 1941–1942 рр.

Щодо радянської історіографії, то радянські науковці практично не досліджували різноманітні форми репресій населення, не кажучи вже про знищення окремих осіб та геноцид цілих народів. Праць, в яких досліджувалися б суспільно-політичні настрої, думки та особливості поведінки радянських людей напередодні гітлерівського нападу на СРСР, практично не існувало.

Комплекс використаних джерел належить до писемних та опублікованих. За принципом походження та функціональним призначенням їх можна поділити на: директивні або нормативні (постанови ЦК ВКП(б), накази, директиви органів НКВС-НКДБ, РСЧА, СВГК тощо), діловодні (звіти, довідки, донесення, спецповідомлення), статистичні документи та наративні джерела (мемуарна література).

В результаті дослідження ми підсумували, що психологічні орієнтації людей виступають самостійним фактором існування та розвитку суспільства.

Вони акумулюють результати усієї психічної діяльності спільноти у певних конкретно-історичних умовах та формуються завдяки усім факторам існування соціуму: внутрішньої політики держави, зовнішньому фактору. Настрої не лише впливають на особливості соціальної поведінки, а й визначають механізм прийняття рішень.

На моральний стан суспільства та ставлення до влади напередодні війни вплинув ряд соціально-економічних факторів: форсована індустріалізація, примусова колективізація, кампанія із перевірки трудової дисципліни, запровадження трудових книжок, закон «Про перехід на восьмигодинний робочий день та семиденний робочий тиждень», постанова «Про встановлення платності навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР і про зміни порядку призначення стипендій», передплати на державні позики, а також зовнішньополітичні чинники – підписання пакту Молотова-Ріббентропа та ряд військових конфліктів (радянсько-фінська війна, вторгнення до Польщі та країн Прибалтики та, власне, початок німецько-радянської війни). Протягом 1930-х рр. рівень життя радянської людини характеризувався значним падінням. Селяни навіть не отримували зарплат – їм нараховували трудові. У суспільстві вирували незадоволення, жах і обурення. Жорсткі заходи, широко санкціоновані сталінською владою, не покращували соціально-економічне становище, не вирішували проблеми товарного дефіциту й нестачі продуктів харчування. Значна частина громадян УРСР прагнула повалення сталінського режиму та колгоспної системи хоча б ціною війни.

Найкатастрофічнішим був вплив більшовицької політики на стан Червоної армії, що призвело до масштабного дезертирства у 1941 р., яке не мало собі рівних ні раніше в історії, ні пізніше. Дослідження показують, що від 2,3 до 2,6 млн червоноармійців всіх рангів опинилися в полоні, що, фактично, означало втрату майже всього кадрового складу армії. Крім того, була втрачена військова техніка без хоч якихось серйозних битв чисельністю більшою, ніж техніка Німеччини, США та Англії разом узятих. І в цьому плані

повномасштабний розвал армії, який проявився в масовому дезертирстві та зачепі в полон, став головною причиною поразок РСЧА у 1941 р. Потрібно зазначити, що особи, які дезертирували з армії, негативно впливали на моральний стан населення. Панічна втеча з позицій окремих військових з'єднань викликала у цивільного населення зневіру в перемозі. Величезний вплив на політичні настрої українського суспільства справила і катастрофа радянських військ під Києвом.

Під час дослідження був зроблений висновок, що настрої населення різних регіонів УРСР на початку війни відрізнялися. Якщо на західноукраїнських землях значні маси людей зустрічали німців як визволителів від радянської влади або ж дотримувалися доброзичливого нейтралітету, то ставлення східноукраїнського населення до солдат вермахту спочатку коливалося від пасивно-вичікувального до показово-доброзичливого. Але звісно були й різко негативні відгуки про інтервенцію Німеччини.

Найбільше рівень лояльності до радянської влади на початковому етапі війни доволі виразно виявився в мобілізації: її проведення в перші дні війни продемонструвало чітку різницю ставлення до бойових дій населення різних регіонів України. Загалом 3,3 млн чоловік призовного контингенту залишилися на окупованій території УРСР. Ухилення від призову за мобілізацією в перші дні й тижні війни можна вважати хронологічно першим і наймасовішим видом дезертирства. Але якщо людину все ж мобілізували, то не факт, що вона опинялася у військах. Мали місце втечі мобілізованих під час транспортування до діючої армії, а також втечі безпосередньо з частин. Партизанський рух у 1941–1942 рр. як явище існував лише у Сумській та Чернігівській областях, тобто на кордоні УРСР.

Таким чином, зрив мобілізації, дезертирство, колабораціонізм у 1941–1942 рр. свідчать в цілому про негативне ставлення до радянської влади українського суспільства. Переважна частина українського населення не

бажала захищати сталінський режим. І якщо в Західній Україні переважали національні мотиви, то в Східній – соціальні.

Ситуація на початку німецько-радянської війни загрожувала самому існуванню комуністичної системи. Не маючи змогу контролювати ситуацію, влада вирішила застосувати радикальні заходи. Досвід більшовиків дозволяв впливати на суспільство лише одним відомим їм способом – терором.

Загалом, можна виділити декілька напрямів репресивної політики радянської влади у 1941–1942 рр.

Перший – це масові розстріли ув'язнених на Західній Україні у червні – липні 1941 р., те, що в службових звітах НКВС називалося «евакуацією в'язниць». Згідно інструкції з початком бойових дій усі в'язні, що були засуджені до вищої міри покарання або до тривалих термінів ув'язнення, підлягали «евакуації за першою категорією» – негайному розстрілу. Окрім тоталітарної комуністичної логіки, певною мірою це рішення мотивувалося швидким наступом німецьких військ та активізацією оунівського підпілля. Загалом, в ході «евакуації» було розстріляно за різними підрахунками 20–22 тис. осіб. Особливістю знищення в'язнів у західних областях була незавершеність слідства, оскільки більшості з них не було винесено вироки. На Нюрнберзькому процесі жодної згадки про це не пролунало.

Другий напрям – арешти «неблагонадійних». Диктувалося це тим, що потенційний зрадник для більшовиків був зрадником реальним. Найбільше таких осіб органи виявили в «куркульському», кримінальному середовищі та серед «репресованого в минулому елементу». Обласні управління НКДБ УРСР у стислі терміни розглядали справи заарештованих і складали списки тих, кого «доцільно» було б розстріляти. Кілька тисяч заарештованих та кількасот розстріляних стали новою жертвою політики Сталіна. Достатньою підставою для арештів або розстрілів були отримані оперативним шляхом зведення про нібито антирадянську діяльність людини. Вирок виносився без будь-якої перевірки, іноді лише по одній заяві. Усі подібні репресивно-слідчі дії НКВС–НКДБ мали суто формальний характер, обвинувачення не потребувало

доказів, бо легко їх фальсифікувало, а слідчі дії не ставили за мету знайти винних.

Третій напрям – політика уряду щодо особливо уразливих категорій населення – євреїв. Окрім того, що влада не зробила жодних спроб вивести хоча б кілька тисяч єврейських дітей, вона у найкритичніші для долі єврейського населення прикордонних областей дні, коли переважна більшість біженців евакуювалася самостійно, на «старому кордоні» (тобто радянсько-польському кордоні 1939 р.) затримувала всіх «західників», які не мали партійного квитка або документа про дозвіл на евакуацію. Для комуністів будь-яка самостійна діяльність – тим паче така значуща, як зміна місця проживання без спеціальної санкції влади кваліфікувалася як порушення всіх засад і норм.

Уряд СРСР, втративши ініціативу початкової фази війни, відступаючи, вдався до використання тактики «випаленої землі». Це – четвертий напрямок, можливо, наймасовіший, бо торкався ледь не усього населення УРСР. Знищувались промислові підприємства, заводські приміщення, електростанції, мости, архіви, адміністративні, громадські та житлові будівлі, навіть окремі помешкання цивільних та культурні пам'ятки. Спалювались залишки врожаю, знищувались сільськогосподарська техніка, худоба і запаси зерна. Виконання цих директив прирікало 95% населення республіки, що залишилось на окупованих територіях, на бідність і голод.

До п'ятого напрямку можна віднести так званий «партизанський рух», який був розгорнутий з числа оперативних співробітників НКВД-НКДБ для реалізації тактики спаленої землі. Поодинокими терактами проти німців він провокував окупаційну владу на терор проти цивільного населення. Крім того, такі загони самі брали активну участь у тероризуванні цивільного населення.

Шостий напрямок можна назвати «гідротехнічними заходами» – підриг греблі Дніпрогесу та Криворізької ГЕС. Загальна кількість людських жертв в результаті цих терактів проти власного народу невідома. Сюди ж можна віднести й мінування та спалення центру Києва. Майже повністю був

зруйнований весь Хрещатик. Точна кількість киян, загиблих від вогню і під руїнами будинків, також невідома. СРСР та РФ (як правонаступниця) так офіційно і не визнали своєї причетності до руйнування Києва у вересні 1941 р.

Сьомий напрям репресій стосувався військовослужбовців РСЧА та їхніх сімей. По-перше, це були позасудові арешти й розстріли військовослужбовців, яких звинувачували в боягузстві або дезертирстві. Це пов'язано з іншим, більш кричущим моментом – Радянський Союз став єдиною країною, яка оголосила своїх військовополонених зрадниками батьківщини. За уявленнями комуністів, кожна радянська людина, що опинилася перед загрозою полону, зобов'язана була покінчити життя самогубством. Таким чином, до мільйонів загиблих на війні мали додатися ще кілька мільйонів самогубців. Існував й інший шлях вирішення проблеми сотен тисяч потенційних та реальних дезертирів – наказ знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними. Поступово розширювалася практика заочного засудження військовослужбовців, які перебували за лінією фронту, як зрадників Батьківщини.

Крім того, становище радянських військовослужбовців в нацистському полоні в значній мірі визначило те, що СРСР відмовився від будь-якої співпраці з Міжнародним Червоним Хрестом, не вважав себе зв'язаним Гаагськими конвенціями про закони і звичаї війни, не ратифікував Женевську конвенцію про захист військовополонених, що унеможливило надання допомоги – перш за все продовольством і медикаментами – полоненим червоноармійцям.

Найжахливішим актом репресій проти військових можна вважати залучення до відповідальності членів сімей заочно засудженого зрадника Батьківщини, вислання до віддалених районів членів «сімей зрадників Батьківщини», а також позбавлення їх державної допомоги та продуктових карток.

Восьмий напрямок репресій був спрямований проти радянських етнічних німців, яких заарештовували як «соціально-небезпечні елементи» та

депортували. Це відбувалося двічі. Перед приходом німецької влади, а також після депортаційної паузи навесні 1942 р., коли на тимчасово звільнених територіях УРСР органи НКВС знову почали проводити арешти та масові виселення осіб, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Серед них були і рештки етнічних німців східних областей України. Загалом «у порядку профілактичних заходів, пов'язаних з військовою обстановкою, без наявності компрометуючих матеріалів» під час війни було відправлено до спецпоселень і взято під нагляд органів НКВС 159 906 українських німців. У 22 таборах використовувалася праця 21,5 тис. німкенів.

Депортації обґрунтовувались за національною ознакою, що являло собою одну з форм маніпуляцій етнічними цінностями та історичною пам'яттю, які використовувались під час війни для мобілізації населення, а також після її завершення з метою формування бажаного ставлення до бойових дій. Депортація німецького населення за національною ознакою стала важливим кроком на шляху подальшої консолідації населення на основі панславізму.

Масові репресії напочатку німецько-радянської війни проти цивільного населення та військових були складовою механізмів функціонування тоталітарного режиму в СРСР. Террор та страх виключав у суспільстві будь-який опір владі. Плановий характер арештів і розстрілів, фальсифікація обвинувачень, тортури під час допитів, закритий характер судочинства, утаємничення інформації про долі розстріляних, сотні тисяч людей зі зламанною долею – все це унеможлиблювало прояви будь-якої ініціативи. Наслідками комуністичного терору в Україні були деформація суспільних зв'язків, руйнування традиційних ціннісних орієнтацій, поширення суспільної депресії й денационалізація.

Показово, що уся попередня репресивна політика більшовиків була спрямована на придушення будь-якої ініціативи й взагалі активності суспільства. Нова ж була спрямована на дію – надання опору іноземним загарбникам. Але цієї мети вона так і не досягла. Причина, чому населення

СРСР все ж почало боротьбу проти німецьких сил полягала в політиці нацистської Німеччини на окупованій території: через півроку на зміну ейфорії прийшло повне усвідомлення того, що два диктатора один одного варті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Опубліковані джерела

1. Ведомость выбытия и движения эшелонов по тюрьмам НКВД Украинской ССР (не раніше 5 лютого 1942 р.). Федущак І., Романів О. *Західноукраїнська трагедія 1941*. Львів - Нью-Йорк, 2002. 429 с.
2. Владимирский А. В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г.. Москва, 1989. 326 с.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. Москва, 1992. 256 с.
4. Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И. В. Сталина 3 июля 1941 года : сайт. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/RARE/OGONYOK/STALIN.HTM> (дата звернення: 03.01.2021).
5. Гогун А. С., Кентий А. В. *Красные партизаны Украины, 1941-1944. Документы и материалы*. Київ, 2006. 430 с.
6. Гриф секретности снят: Потери Вооружённых Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / под ред. Г. Ф. Кривошеева. Москва, 1993. 415 с.
7. Директива НКГБ СРСР № 127/5809 про заходи органів держбезпеки у зв'язку з початком бойових дій з Німеччиною від 22 червня 1941 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №1. С. 17
8. Директива НКГБ СРСР № 168 про завдання органів держбезпеки за умов воєнного часу від 1 липня 1941 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №1. С. 23–25
9. Директива Ставки ВГК № 00931 від 14 серпня 1941 р.: сайт. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/198496> (дата звернення: 06.01.2021).

10. Дислокация, лимит и наполнение тюрем Украинской ССР на 10 июня 1941 года. *Західноукраїнська трагедія 1941* / Упоряд. О. Романів, І. Федущак. Львів–Нью-Йорк, 2003. С. 338–341
11. Докладная записка сотрудников Организационно-инструкторского отдела ЦК ВКП(б), 10 сентября 1941 г. : сайт. URL: http://rkka1941.blogspot.com/2010_03_13_archive.html (дата звернення: 11.01.2021).
12. Документ №197. Постановление политбюро ЦК ВКП(б) "О немцах, порживающих на территории украинской ССР" от 31.08.1941 г. : сайт. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58835> (дата звернення: 03.01.2021).
13. З повідомлення розвідки 330-ї стрілецької дивізії 10-ї АРМІЇ ЗАХІДНОГО ФРОНТУ 1 січня 1942 : сайт. URL: <http://rkka.ru/docs/spv/SPV22.htm>. (дата звернення: 04.01.2021).
14. Записка наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка члену військової ради Південно-Західного напрямку М. Хрущову про евакуацію промислових об'єктів та населення Дніпропетровської області від 10 серпня 1941 р. Бажан О. Г. *Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2. С. 7–47
15. Зі спецзведення наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення м. Харкова на початок війни СРСР з Німеччиною за матеріалами військової цензури від 21 серпня 1941 р. Бажан О. Г. *Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2. С. 7–47
16. Зі спецповідомлення начальника УНКВС по Київській області О. Чермних наркому внутрішніх справ УРСР В. Сергієнку про реагування населення м.

- Києва на початок Великої Вітчизняної війни від 17 серпня 1941 р. Бажан О. Г. *Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2. С. 7–47
17. Інформація наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про заходи з ліквідації антирадянських проявів та підтримки громадського порядку у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни від 30 липня 1941 р. Бажан О. Г. *Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2. С. 7–47
18. Из проекта доклада МВД СССР руководству страны «О состоянии спецпоселений и о мерах по их упорядочению» от 12 мая 1953 р.: сайт. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023253>. (дата звернення: 19.01.2021).
19. Из сводок управления политической пропаганды Юго-Западного фронта от 3 июля 1941 г. : сайт. URL: <http://rkka.ru/docs/spv/SPV22.htm> (дата звернення: 22.01.2021).
20. История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. *Массовые репрессии в СССР* / Отв. ред. Н. Верт, С.В. Мироненко. Москва, 2004. 728 с.
21. Казанівський Б. Шляхом «Легеди». Спомини. Лондон, 1975. 292 с.
22. Материалы по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания) / Под ред. А.В. Огорокова, С.И. Дробязко. Москва, 1998. 479 с.
23. О мероприятиях по выселению социально-опасных элементов с территорий, объявленных на военном положении від 4 липня 1941 р. : сайт. URL: <https://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/410704.htm> (дата звернення: 10.02.2021).

24. Письмо от 5 октября 1941 года № 10605сс тов. Маленкову Г. М. : сайт. URL:
[https://ru.wikisource.org/wiki/Письмо_начальника_ГПУ_РКВМФ_армейского_комиссара_2_ранга_И._Рогова_секретарю_ЦК_ВКП\(б\)_Г._М._Маленкову_от_5_октября_1941_г.](https://ru.wikisource.org/wiki/Письмо_начальника_ГПУ_РКВМФ_армейского_комиссара_2_ранга_И._Рогова_секретарю_ЦК_ВКП(б)_Г._М._Маленкову_от_5_октября_1941_г.) (дата звернення: 03.02.2021).
25. План эвакуации заключенных, содержащихся в тюрьмах Западной области НКВД/НКГБ УССР від 23 июня 1941 р. Федущак І., Романів О. *Західноукраїнська трагедія 1941*. Львів - Нью-Йорк, 2002. 429 с.
26. Приказ НКГБ СССР, НКВД СССР и Прокуратуры СССР № 00246/00833/ПР/59 сс о порядке привлечения к ответственности изменников Родины и членов их семей. 28 июня 1941 г.: сайт. URL:
<http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/178305> (дата звернення: 31.01.2021).
27. Приказ о эвакуации заключенных из тюрем Западных областей від 24 червня 1941 р. Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.* Київ, 1994. 624 с.
28. Приказ Ставки ВГК от 17.11.1941 № 428 : сайт. URL:
https://ru.wikisource.org/wiki/Приказ_Ставки_ВГК_от_17.11.1941_№_428
(дата звернення: 28.02.2021).
29. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга перша. Львів, 2009. 768 с.
30. Спецсообщение Л.П. Берии И.В. Сталину об аресте лиц, сотрудничавших с немецкими оккупационными властями от 28.12.1943 № 1188/б : сайт. URL:
<https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58886>. (дата звернення: 09.02.2021).
31. Справка С.Р. Мильштейна - Л.П. Берии о количестве арестованных и расстрелянных военнослужащих, оставших от своих частей и бежавших с фронта от 10.10.1941 г.: сайт. URL:
http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19411010mil.php (дата звернення: 10.02.2021).

32. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. *Новая и новейшая история*. 1996. №2. С. 91–112.
33. Указ Президиума Верховного Совета СССР. О снятии ограничения в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан. 3 ноября 1972 г.: сайт. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7911.htm (дата звернення: 01.12.2021)
34. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В. Ф. Солдатенка. Київ, 2012. 362 с.
35. Шифрограмма командования Южного фронта от 3 августа 1941 г. Боевое донесение 28/оп :сайт. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021836> (дата звернення: 27.01.2021).
36. Executive Order 9102:сайт.URL: https://en.wikisource.org/wiki/Executive_Order_9102 (дата звернення: 14.02.2021).
37. Japanese-Americans Internment Camps During World War II. From the Special Collections Department, J. Willard Marriott Library, University of Utah : сайт. URL: <https://web.archive.org/web/20070619073757/http://www.lib.utah.edu/spc/photo/9066/9066.htm>. (дата звернення: 14.02.2021).
38. Report of the Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians. Personal Justice Denied. – 1982 : сайт. URL: <http://npshistory.com/publications/incarceration/personal-justice-denied/contents.htm>. (дата звернення: 04.02.2021).

II. Література

39. 1941 год – уроки и выводы. Москва, 1992. 240 с.

40. Айсфельд А. Немцы на юге Украине (1871–2003). *Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803–2003: Библиографический указатель*. Одесса, 2003. 72 с.
41. Альтман И. А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. Москва, 2002. 320 с.
42. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. 540 с.
43. Бажан О. Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. С. 155–167
44. Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. С. 23–27.
45. Бажан О. Г. Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. №2. С. 7–47.
46. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ, 1994. 686 с.
47. Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан: внутривнутриполитические и международные аспекты: дис. докт. ист. наук. Саратов, 1996. 380 с.
48. Бобылева С. Материалы фильтрационных дел как источник по истории немцев и меннонитов Украины (1941–1955 гг.). Немцы СССР в годы Великой отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг. Материалы 7-й межд. науч. конф. Москва, 2001. С. 534–547.
49. Брандес Д. Депортация немцев 1941 г. как опробованный инструмент внутренней и прецедент международной политики. *Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции*. Саратов, 2011. 920 с.
50. Бугай М. Ф. Депортация народов в Советском Союзе. Нью-Йорк, 1996. 289 с.

51. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992. 226 с.
52. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. 486 с.
53. Герман А. А. Репатриация советских граждан немецкой национальности: характер проведения и результаты. Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941—1955 гг. Москва, 2001. С. 257—270.
54. Герман А. А. Советские немцы в лагерях НКВД в годы Великой Отечественной войны: вклад в победу. *Военно-исторические исследования в Поволжье*. Саратов, 2006. С. 278–299
55. Гриневич В. А. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.. Київ, 2012. 508 с.
56. Гриневич В. А. Реакція українського суспільства на радянсько-німецьке зближення та початок Другої світової війни. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.*. 2005. №14. С. 421–432.
57. Гриневич В. А. Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення. *Магістеріум. Історичні студії*. 2015. №15. С. 56–65
58. Гриневич В. А. Спантичені війною: Масове дезертирство у Червоній армії 1941 року. *Український тиждень*. 2011. №25. С. 48–51
59. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук. Київ, 2008. 33 с.
60. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. №16. С. 405–434
61. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917–1960 / Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва, 2000. 888 с.

62. Гурьянов А., Кокурин А. Из информационной сводки Управления конвойных войск НКВД СССР. 23 июля 1941 г. *Эвакуация тюрем*. Рязань, 1994. 326 с.
63. Даллин А. Захваченные территории СССР под контролем нацистов. Оккупационная политика Третьего рейха 1941–1945. Москва, 2019. 639 с.
64. Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці №1 м. Львова в кінці червня 1941 року. *Український визвольний рух*. Львів, 2009. С. 89–104.
65. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ, 2012. 174 с.
66. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930—1960. Москва, 2005. 306 с.; Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (Статистико-географический аспект). *История СССР*. 1991. № 5. С. 151—165.
67. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945- 1953. Москва, 2000. 230 с.
68. Іваненко В. В., Бородин Є. І., Печеніна Н. А. Тоталітарний режим та національні меншини Придніпров'я. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*. Дніпро, 2017.
69. Іваненко В. В., Прокопенко Л. Л. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр. Дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ, 2013. 456 с.
70. Кентій А. В. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 3-16
71. Кириллов В. М. Историография и методология изучения проблем истории политических репрессий в СССР. Ежегодник международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. 2016. № 2.
72. Клец В. К. Принудительные миграции немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: общее и особенное. *Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки*

- через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции. Саратов, 2011. 920 с.
73. Клец В.К., Шевцова Н.В. Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943—1945 гг. История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX—XX вв. — Симферополь, 2007. С. 327—332.
74. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж. Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии. Москва, 2001. 864 с.
75. Линц Х. Тоталитарные и авторитарные режимы. *Неприкосновенный запас*. 2018, №8. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2018/4/totalitarnye-i-avtoritarnye-rezhimy.html> (Дата звернення: 19.11.2021)
76. Ліньов А. До питання становища німецького населення в Україні в 1941-1949 роках. *Питання історії України*. 2010. №13. С. 59–66
77. Лысенков С. Г. Судопроизводство военными трибуналами в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2014. №2. С. 24–27
78. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941-1945. Москва, 2010. 455 с.
79. Мартиненко В., Айсфельд А. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1*. Київ, 2011. С. 595–643
80. Мартыненко В. Л. Депортации немцев с территории Украины. *Очевидцы и исследователи о трагедии российских немцев: Сб. научн. статей и воспоминаний* / Под ред. А.А. Германа, О.Ю. Силантьевой. Москва, 2011. 352 с.
81. Мартыненко В. Л. Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. №2. С. 79–164
82. Мартинюк Т. «Нація білого хліба»: фольксдойче Львова в контексті соціальної поведінки населення в роки німецької окупації. *Наукові зошити*

- історичного факультету Львівського університету*. 2013. №13. С. 243–254
83. Марценюк Ю. А., Беркутов А. С., Климов А. А. Войска НКВД в Великой Отечественной войне. Москва, 2015. 328 с.
84. Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк, 1978. 170 с.
85. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 1999. 16 с.
86. Ніколаєць Ю. О. Німецьке населення України у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. №3. С. 214–237
87. Ніколаєць Ю. О. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. №1. С. 131–147.
88. Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941.:сайт.URL:
<https://www.litmir.me/br/?b=227864> (дата звернення: 21.11.2021)
89. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2002. 952 с.
90. Романець Н. Р. "Винні в тому, що... німці": репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920-1940-і рр.). Ч. 1. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: зб. ст.: у 5 т. Дніпро, 2017. Т. 5 / уклад.: Є. І. Бородін, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н. Р. Романець. 2017. 220 с. С. 29–84.
91. Соловьев А. В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украина. Ключевые проблемы истории российских немцев. Москва, 2004. С. 426—433.
92. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва, 2005. 904 с.

93. Степанов М. Г. Этнические депортации в СССР периода Великой Отечественной войны: краткий обзор оценок в историографии. *Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции*. Саратов, 2011. 920 с.
94. Федущак І. В. До 65-ї річниці комуністичного злочину (червень 1941 р.). *Український визвольний рух: науковий збірник*. Львів, 2006. С. 120–154.
95. Федущак І., Романів О. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів-Нью-Йорк, 2002. 429 с.
96. Федюнинский И. И. Поднятые по тревоге. Москва, 1961. 249 с.
97. Хоффманн И. Сталинская война на уничтожение (1941–1945 годы). Планирование, осуществление, документы. Москва, 2006. 360 с.
98. Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України*. Київ, 2017. С. 74–93
99. Шайкан В. Репресивно-каральні дії радянської влади проти колаборантів в роки Великої вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. : сайт. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2012_15/18.pdf. (дата звернення: 20.02.2021).
100. Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии 1941–1945. Москва-Иерумалим, 2005. 624 с.
101. Ямпольский В. П. Когда план "Барбаросса" потерпел крах... *Военно-исторический журнал*. 1994. №9. С. 2–8
102. Яцечко-Блаженко Т. В., Зек Б. М., Бондарчук Л. В. Кривавий слід НКВД: розстріли політичних в'язнів в західноукраїнських тюрмах у 1941 році. *Український інститут національної пам'яті* : сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/kryvavyu-slid-nkvd-rozstrily-politychnyh-vyazniv-v-zahidnoukrayinskyh-tyurmah-u-1941-roci> (дата звернення: 17.01.2021).